

Tilburg University

De NSB als een massa agressief tuig? Artikelen over joden in het Nationale Dagblad 17-5-1940 tot 5-9-1944

Ultee, W.C.; Luijkx, R.

Published in:

Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de jodenvervolging in Nederland

Publication date:

2001

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):

Ultee, W. C., & Luijkx, R. (2001). De NSB als een massa agressief tuig? Artikelen over joden in het Nationale Dagblad 17-5-1940 tot 5-9-1944. In H. Flap, & M. Croes (Eds.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de jodenvervolging in Nederland* (pp. 117-144). Het Spinhuis.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

**WAT TOEVAL LEEK TE ZIJN,
MAAR NIET WAS**

De organisatie van de jodenvervolging in Nederland

HENK FLAP & MARNIX CROES (REDACTIE)

Het Spinhuis
2001

ISBN 90-5589 200 9

© 2001 Het Spinhuis, Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Illustratie omslag: NIOD, Amsterdam

Ontwerp omslag: Rubaro, Amsterdam

Lay-out: Trees Vulto, Schalkwijk

Uitgeverij Het Spinhuis, Oudezijds Achterburgwal 185, 1012 DK Amsterdam

Inhoud

Voorwoord vii

Wat toeval leek te zijn, maar niet was i
Henk Flap & Marnix Croes

Anti-joodse politiek en organisatie van de deportaties in Frankrijk en
Nederland 1940-1944 15
Pim Griffioen & Ron Zeller

De jodenvervolging in Utrecht 39
Marnix Croes

Nederlandse burgemeesters en de vervolging van joden 69
Peter Tammes

Zonder de wolven te prikkelen – Ambtelijke dienstverlening bij de
arbeidsinzet en de vervolging van de joden 95
Guus Meershoek

De NSB als een massa agressief tuig? – Artikelen over joden in het Nationale
Dagblad 17-5-1940 tot 5-9-1944 117
Wout Ultee & Ruud Luijckx

Joodse onderduikers en de drievoudige tragedie van de onderduikorganisaties 145
Bert Jan Flim

Verzet en jodenvervolging in Overijssel 161
Henk Flap, Marnix Croes, Peter Tammes & Wout Ultee

Noten 183

Literatuur 193

Biografische noot over de auteurs 205

De NSB als een massa agressief tuig?

Artikelen over joden in het Nationale Dagblad 17-5-1940 tot 5-9-1944

WOUT ULTEE & RUUD LUIJKX

Achtergrond en probleemstelling

Veel is geschreven over de Nederlandse joden in 1940-1945, en er valt ook heel wat te verklaren. Voor de Tweede Wereldoorlog was in Nederland de afkeer van joden geringer dan in Frankrijk. Toch kwamen van elke tien Nederlandse joden er zeven om en vier van de tien Franse. In Polen, waar de jodenhaat sterker was dan in Frankrijk, stierven negen van de tien joden. Het lot van de Nederlandse joden lijkt meer op dat van de Poolse dan de Franse. Als antisemitisme het percentage omgekomen joden niet volledig verklaart, welke factoren moeten dan worden toegevoegd? Deze bijdrage handelt over één mogelijke oorzaak: de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland.

Om vragen over de *shoah* aan te scherpen, onderscheidde Hilberg (1992) tussen daders, omstanders en slachtoffers. Daarbij waren de Duitse gezagsdragers daders, de niet-joodse inwoners van een door Duitsland bezet land omstanders, en de joden slachtoffers. Toch kan deze indeling niet altijd aldus worden toegepast. Zo blijkt uit Groens *Als slachtoffers daders worden* (1994) dat de jodin Ans van Dijk Joodse Zaken van de Amsterdamse politie vertelde waar joden ondergedoken zaten en daardoor in Nederland bleef. En Lindwer (1995) spreekt over *Het fatale dilemma* van de Joodse Raad.

Onderhavig stuk betreft een andere kwestie rond Hilbergs opdeling. Voor de Duitse inval spiegelde de NSB zich aan het Duitse bewind, en daarmee bestond deze groep Nederlanders niet uit om-, maar uit medestanders. Rechtvaardigde de NSB in de oorlogsjaren, nadat een verordening tegen de joden bekend was gemaakt, die bepaling? Drong de NSB gedurende de oorlog aan op de uitvaardiging van bepaalde anti-joodse maatregelen? Probeerde de NSB vroeg in de oorlog het klimaat rijp te maken voor de vervolging van de joodse inwoners van Nederland? De Duitse bezetters van Nederland kondigden op

vele tijdstippen maatregelen tegen joden af: gebeurde dat enkel op die data omdat er juist toen een order uit Berlijn kwam of net dan Rijkscommissaris Seyss-Inquart een beslissing nam, of bewerkstelligde de NSB dat de Duitse bezetters op een zeker, en niet op een later, ogenblik maatregelen namen?

Bovenstaande vragen zijn ingegeven door enige zinnen in Milo Anstadts levensverhaal (Anstadt 1995: 218-230; 1996: 81-82). Reiner X, die in Duitsland journalist was, in september 1938 als joods vluchteling in Amsterdam verbleef, en Nederland voor de Duitse inval verliet, probeerde Anstadt ervan te overtuigen dat er geen samenleving is zonder een massa agressief tuig. Criminologen moesten maar uitzoeken waar die tien procent vandaan kwam. X achtte het van meer gewicht dat dit volksdeel de ene keer het staatsgezag ondermijnde, en de andere keer smeerlappenwerk voor een gewetenloze staat verrichtte. Na het optreden van NSB'ers tegen joden te Amsterdam in februari 1941, geloofde Anstadt X' theorie.

Hypothesen

De algemene versie van de hypothese van onderhavig onderzoek luidt dat NSB'ers door hun woorden en daden de jodenvervolging in Nederland verhevigden. Ze houdt niet in dat zonder de NSB in Nederland nooit anti-joodse maatregelen zouden zijn genomen. Daarvoor vormde het optreden tegen joden een te belangrijk onderdeel van de leer van de Duitse bezetters. De hypothese zegt wel dat hoe sterker de NSB op een bepaald tijdstip op een anti-joodse bepaling aandrong, des te meer kans er was dat die maatregel kort daarna werd getroffen. Ze zegt tevens dat als de NSB op een overtreding van een maatregel wees, die sneller en vollediger werd uitgevoerd. We perken onze concrete hypothesen in tot uitlatingen ten overstaan van het grote publiek en openbare agitatie van NSB'ers. Hoe nuttig het ook is te weten wat NSB'ers achter de schermen deden, voor het thema 'daders, omstanders, slachtoffers' en de hamvraag waarom zo'n hoog percentage Nederlandse joden omkwam, is het belangrijk na te gaan wat de NSB zei in algemeen toegankelijke geschriften en wat de NSB deed waar anderen bij waren. De resultaten daarvan leiden door naar de vraag waarom zo weinig niet-joden hulp aan joden boden.

Uit een theorie van Bühler uit 1934, die Popper in 1962 aanvulde, en een theorie van Rokeach uit 1960, die in 1968 door Albert werd uitgebreid, leiden we hieronder hypothesen af over NSB-geschriften en NSB-agitatie. Die over NSB-geschriften worden getoetst op een corpus dat alle artikelen omvat die over joden gaan en tijdens de oorlog in de NSB-krant *Het Nationale Dagblad* verschenen. Met deze theorieën en dit corpus komen we uit boven de enige ons

bekende inhoudsanalyses van NSB-bladen, Van den Toorn (1991) over het woordgebruik van Nederlandse nationaal-socialisten en Rackwitz (1998) over manieren van redeneren in het vooroorlogse *Nationale Dagblad*.

De Bühler-Popper theorie

De Bühler-Popper theorie handelt over taal, richt zich niet op haar structuur, maar beantwoordt de vraag waartoe taal zoal dient. Taal kreeg in de loop van de evolutie steeds meer functies. Volgens Bühler is in het ontstaan van de soorten de expressieve functie de oudste: geluiden brengen ongenoegen – of voldoening – tot uitdrukking. Daarna ontstaat de appèlfunctie: een lokroep zet soortgenoten aan tot handelen. De beschrijvende functie van de taal kenmerkt de menselijke soort. Alleen mensen geven gebeurtenissen in zinnen weer. Popper verlengde deze opsomming met de argumentatieve functie van de taal: volwassen mensen voeren redenen voor of tegen een stelling aan.

Volgens Bühler is oprechtheid het regulatieve idee van de expressieve functie van de taal (uitdrukken wat wordt gevoeld), effect dat van de appèlfunctie (de ontvanger doet waartoe de zender oproept) en waarheid dat van de beschrijvende. Naast waarheid is volgens Popper inhoud een richtsnoer van de beschrijvende functie (het gaat erom met de taal steeds meer over de werkelijkheid te zeggen en die steeds dichterbij te benaderen). Geldigheid vormt, zo stelt Popper, het regulatieve idee van de argumentatieve functie (het doel is geldig redeneren). Popper beweerde tevens dat taal disfuncties heeft. Hoewel gevoelens vaak onwillekeurig worden geuit, kunnen mensen gevoelens voorwenden, oproepen kunnen misleiden, uitspraken kunnen zowel onwaar als inhoudsloos zijn, en behalve geldige redeneringen zijn daar drogredenen.

Om tot hypothesen te komen over de mate waarin de NSB-pers aan de jodenvervolgung bijdroeg, is het dienstig krantenartikelen over joden met de vier-functie taaltheorie in soorten te onderscheiden. Om te beginnen zijn er artikelen waarin afkeuring over joden wordt uitgesproken zonder een pleidooi voor bijpassende maatregelen. Natuurlijk zijn artikelen mogelijk waarin joden worden geprezen, maar die zullen niet voorkomen in de NSB-pers. Het taalgebruik in beide soorten artikelen is expressief. Daarnaast kunnen artikelen aandringen op anti-joodse maatregelen en daarmee appellerend zijn. Stukken volgens welke een nog niet genomen anti-joodse maatregel achterwege kan blijven, zullen evenmin in een NSB-blad staan. Verder kan een artikel gronden aanvoeren voor een reeds genomen anti-joods verbod. Naast rechtvaardigende stukken zijn artikelen mogelijk met kritiek op anti-joodse maatregelen. De voor de hand liggende hypothese is dat die niet in een NSB-blad verschenen. Zowel kritische als rechtvaardigende artikelen gebruiken de argumentatieve functie van de taal. Of het nu gaat om artikelen waarin joden worden afge-

keurd, stukjes die de Duitse bezetters oproepen tot maatregelen tegen joden, of artikelen die de anti-joodse maatregelen van de Duitse bezetters ondersteunen: hoe meer artikelen van elk soort in de nationaal-socialistische pers hebben gestaan, des te meer droeg de NSB bij aan de jodenvervolging.

Tot slot zijn artikelen mogelijk met enkel constatering over joden. Ook die zullen zelden in de NSB-pers hebben gestaan. Omdat de NSB een bepaald gedreven politieke beweging was, ging beschrijven samen met afkeuren. Wel zullen in een NSB-blad stukken hebben gestaan met de tekst van een anti-joods bevel van de Duitse bezetters. In zekere zin stellen deze stukken vast dat er iets is gebeurd: ze geven weer wat de Duitse bezetters zeiden. Maar de Duitse bezetters maanden joden bijvoorbeeld hun radio in te leveren. Daarnaast sommeerden ze uitvoerders van Duitse bevelen een jood die zijn radio niet inleverde zijn waardepapieren te ontnemen. Zulke stukken zijn verkapte oproepen. Overigens moest elke Nederlandse krant 'bekendmakingen' afdrukken. Al met al leidt de Bühler-Popper theorie tot het onderscheid in zeven soorten artikelen over joden, waarvan er drie in de NSB-pers staan.

De Rokeach-Albert theorie

De hypothese dat de artikelen over joden in een NSB-blad afkeurend, oproepend en rechtvaardigend zijn, kan worden ondergebracht in een theorie volgens welke verschillen tussen personen in hun wijze van denken tot twee patronen kunnen worden teruggebracht. Die zijn door Rokeach (1960) aangeduid als de gesloten en de open geest en door Albert (1968: 96) als dogmatische rationalisering en kritische rationaliteit.

De dogmatische denkstijl komt erop neer dat de eigen opvattingen telkens worden bevestigd, medestanders door dik en dun worden gesteund, en almaar nieuwe bewijzen tegen buitenstaanders worden aangevoerd. Om tegenvoorbeelden onschadelijk te maken, zijn de eigen opvattingen voorzien van ont-snappingsclausules. Een groep waarachtig gelovigen telt meestal een sterk leider die de dogma's of ideologie verwoordt. Meningsverschillen worden ontmoedigd. Openbaren ze zich toch, dan valt de groep wel eens uiteen. Dit verklaart dat soms geweld tegen oude kameraden wordt gebruikt.

Binnen een andere denkstijl is rechtvaardiging niet zo belangrijk. Het gaat er om gebreken in probleemoplossingen te vinden en betere oplossingen te maken, waarbij het veeleer gaat om kritiek op stellingen dan op personen. Mensen met een open geest verfoeien vage uitspraken, wijzen op implicaties van stellingen, en trekken onwaar gebleken hypothesen in. Leiderschap in open samenlevingen wisselt regelmatig, discussies worden er aangemoedigd, en na een debat liggen standpunten soms dicht bij elkaar dan aan het begin.

De Rokeach-Albert theorie houdt verder in dat bij dogmatici de behoefte aan zekerheid het wint van de drang tot inzicht. Angstervaringen versterken de behoefte aan zekerheid, en soms roepen geloofsinhouden angst op. Terwijl mensen met een open geest zich richten naar de overeenstemming tussen hun uitspraken en de werkelijkheid, zijn de opvattingen van dogmatici sterk sociaal verankerd. Vandaar dat de leiders van communisme, katholicisme en nationaal-socialisme als onfeilbaar werden beschouwd.

Om de Rokeach-Albert theorie toe te passen op artikelen over joden in de NSB-pers, wordt aangenomen dat het nationaal-socialisme wat joden betreft dogmatisch was. Deze veronderstelling spreekt voor zich. De Rokeach-Albert theorie leidt overigens tot de onderkenning dat niet zozeer de anti-joodse opvattingen van de NSB de inhoud van haar bladen bepaalde, maar de denkstijl die ideeën tot dogma's maakte: het wijzen op bevestigingen, het miskennen van tegenvoorbeelden, en het gegoochel met woorden waardoor uitspraken niets bepaalds meer zeggen. Constateringen over joden zijn te onderscheiden van verdraaiingen van hun doen en laten.

Verder is volgens de Rokeach-Albert theorie de hypothese dat de NSB-pers geen zuiver constaterende artikelen bevat, te gemakkelijk. Die theorie gaat over denkstijlen, terwijl de genoemde hypothese taalfuncties betreft. Gedachten behoeven echter niet samen te vallen met uitspraken, en trouwe gelovigen zullen hebben bemerkt dat het vergezellen van beschrijvingen door veroordelingen bij te bekeren personen averechts werkt. Groeperingen als de NSB voerden gericht propaganda en handelden volgens het beginsel dat mensen murw worden door de herhaling van eenvoudige formules en het tonen van ondersteunende gevallen. Daarmee luidt een alternatieve hypothese dat er artikelen in een NSB-blad voorkomen waarin de taal enkel beschrijvend wordt gebruikt, maar deze stukjes disinformatief zijn. Aldus komen van de acht mogelijke soorten artikelen over joden er vier in de NSB-pers voor.

In welke mate draagt nu een artikel over joden dat in de nationaal-socialistische pers verschijnt en tot één van de acht onderscheiden soorten berichten behoort, bij aan de jodenvervolging in Nederland? De bijdrage van stukken die oproepen tot anti-joodse maatregelen, zal het grootst zijn. Deze artikelen duiden op instemming met de ideologie van de Duitse bezetters, en op meer instemming dan afkeurende en rechtvaardigende stukken. Bovendien kunnen ze, als de Duitse bezetters meelesen, onmiddellijke gevolgen hebben. Dit laatste kan niet worden gezegd van afkeurende, disinformatieve, en rechtvaardigende artikelen. Stukken die het doen en laten van joden goedkeuren, maatregelen tegen hen ontraden, enkel constateringen over joden bevatten, en kritiek op anti-joodse maatregelen uitoefenen, zullen daarentegen de jodenvervolging vertragen. Natuurlijk, de concrete hypothese dat een artikel in een NSB-blad

dat opriep tot een bepaalde anti-joodse maatregel, als gevolg had dat dit verbod eerder werd ingevoerd en vollediger werd uitgevoerd, moet worden getoetst op meer gegevens dan enkel dit bericht.

Volgens de Rokeach-Albert theorie gaat dogmatisering gepaard met geweld tegen vijanden. Een concrete hypothese over de daden van NSB'ers gedurende de Duitse bezetting van Nederland luidt dat als NSB'ers op een zeker tijdstip tegen joden optraden, deze agitatie, vergeleken met een periode waarin NSB'ers zich rustig hielden, de kans verhoogde dat spoedig een anti-joodse maatregel werd genomen in de lijn van dit optreden. Deze hypothese zegt meer dan dat elke maatregel vooraf werd gegaan door één of ander NSB-optreden. Als kort voor de verordening dat joden hun radio moeten inleven, is geagiteerd tegen het fietsen door joden, weerspreekt dat de hypothese omdat het NSB-optreden en de maatregel niet in elkaars verlengde liggen.

Een nog specifiekere hypothese over het optreden van NSB'ers luidt dat indien NSB'ers op een bepaald tijdstip bij cafés een bordje 'Voor Joden verboden' hangen, de eigenaren ze verwijderen, NSB'ers ze weer aanbrengen, en dit tot vechtpartijen leidt, de Duitse bezetters bijgevolg binnen korte tijd een maatregel uitvaardigen volgens welke aan joden de toegang tot openbare uitgaansgelegenheden wordt verboden. De uitdrukking 'binnen korte tijd' in deze hypothese lijkt onbepaald, maar is dat niet. Immers, onder de Duitse bezetters gingen maatregelen van de Rijkscommissaris of zijn Commissarissen-generaal niet eerst voor goedkeuring naar democratisch gekozen en volgens vaste procedures werkende instanties. De Duitse bezetters konden vrijelijk beslissen, en 'kort' betekent daarom zo iets als 'één of twee maanden'.

Overigens kunnen twee soorten gegevens spreken tegen een hypothese als de bovenstaande. Ten eerste kan onderzoek uitwijzen dat aan een maatregel geen bijbehorend optreden van de NSB vooraf ging. Zo werd het aan joden verboden om huishoudelijk werk bij niet-joden te verrichten, maar er zijn geen gevallen bekend waarin NSB'ers, voordat deze bepaling inging, joodse dienstmeisjes de toegang belemmerden tot het huis van hun niet-joodse mevrouw. Ten tweede is het mogelijk dat een bepaald optreden van de NSB niet tot een bijpassende maatregel leidt. Menig synagoge werd vernield, maar de Duitse bezetters ontzegden joden nooit de toegang tot hun gebedshuizen.

Onderzoeksopzet

Ultee en Van Wijngaarden (1972) toonden aan dat hypothesen over factoren die bepalen dat een gebeurtenis de krant haalt, onmogelijk kunnen worden getoetst met gegevens die enkel aan die krant zijn ontleend. Dat bij inhoudsanalyses

tevens andere gegevens worden benut, leert ook het reeds gezegde. Zo werd, om de Rokeach-Albert theorie toe te passen, aangenomen dat de NSB ideologisch was. Dat weet iedereen, maar mogelijk verspreidden mensen die de NSB-pers lazen, deze opvatting. Dat behoeven echter niet artikelen uit de oorlog over joden te zijn geweest. Een cirkelredenering doet zich hier niet voor. Toch hebben daarmee vragen over de toetsing van hypothesen door inhoudsanalyse niet afgedaan.

Één manier om hypothesen te toetsen over oorzaken en gevolgen van het plaatsen van bepaalde soorten berichten in een krant, is inhoudsanalyse te samen met een beroep op algemeen gedeelde kennis, zoals de veronderstelling dat de NSB dogmatisch dacht. Dan is het niet nodig om andere bijzondere bronnen dan kranten aan de boren. Achtergrondinformatie behoeft bovendien niet erg concreet te zijn, een onderzoeker kan ook teruggrijpen op algemene hypothesen. Een voorbeeld is de uitspraak dat als een anti-joodse verordening van de Duitse bezetters door minder kranten bekend is gemaakt, die maatregel trager is uitgevoerd. Natuurlijk lazen joden zelden een NSB-krant, maar de bekendmaking van anti-joodse maatregelen in die krant gaf NSB'ers gelegenheid iets tegen joodse burens te ondernemen. Citoren en Citroen (1988: 39) zeggen dat hun niet-joodse dienstmeisje in hun joodse huishouding wilde blijven, maar vertrok na dreiging van NSB'ers vlak bij.

De belangrijkste kwestie die hier ligt is de toetsing van de hypothese dat berichten in de NSB-pers waarin de Duitse bezetters werden opgeroepen tot het nemen van bepaald maatregelen, als *gevolg* hadden dat die maatregelen ook werden genomen. Om deze stelling te toetsen, dient een lijst van stukken uit een krant te worden vergeleken met een lijst van maatregelen. Uit een vergelijking van het tijdstip waarop de NSB aandrang op een maatregel en het tijdstip waarop de Duitse bezetters een maatregel afkondigden, moet blijken dat beide data dicht bij elkaar liggen. Verder lijkt men bij een toetsing niet te kunnen gaan. Natuurlijk is het mogelijk dat de Duitse bezetters, om weerstand tegen een te nemen maatregel te breken en de uitvoering van genomen maatregelen te bespoedigen, er voor zorgden dat eerst berichten in de NSB-pers verschenen waarin op deze maatregelen werden aangedrongen. De krant droeg er dan wellicht niet aan bij dat deze beslissing op een vroeger tijdstip viel, ze bewerkstelligde wel een sneller en vollediger uitvoering.

Dit doet de kwestie rijzen of onze hypothesen wel te *bewijzen* zijn. Welnu, ze kunnen worden *weerlegd*. Uit 'post hoc' volgt geen 'propter hoc', maar onderzoek kan uitwijzen dat de NSB nooit aandrang op een bepaalde dan en dan genomen anti-joodse maatregel of dat die er pas veel later en na lang aandringen kwam. Onze hypothesen kunnen er naast zitten, en de bevinding dat kort na een bericht dat aandrang op een bepaalde maatregel die verordening er ook kwam, staft de hypothese dat de NSB invloed had. Ook wordt voor meer-

dere zaken nagegaan of de NSB-krant op bijbehorende maatregelen aandrong, waardoor de toetsing van stellingen scherper is.

Dat hypothesen in deze bijdrage niet zwakjes worden getoetst, is tevens het geval vanwege een achtergrondhypothese. De Duitse bezetters hadden speelruimte bij het nemen van anti-joodse beslissingen. Ze konden de loop der dingen afwachten en bewerkstelligen dat er dingen gebeurden. Daarom luidt de algemene hypothese van dit artikel niet dat zonder de NSB nooit anti-joodse maatregelen zouden zijn uitgevaardigd, maar dat ze door de NSB zijn bespoedigd. De veronderstelling dat NSB'ers zich hiertoe door de Duitse gezagsdragers lieten gebruiken, ontkracht onze hypothese niet. Een test die onze hypothese staft, wordt tegen deze achtergrond juist strenger.

Een toetsing van onze hypothese dat de NSB de jodenvervolging verhevigde, vereist diep duiken in documenten. Onderhavige bijdrage benut daartoe drie soorten gegevens: een lijst met de tijdstippen waarop NSB-leden tegen een bepaald joods doelwit ageerden, een corpus bestaande uit berichten over joden in de NSB-pers, en een opsomming van de data waarop in Nederland bepaalde anti-joodse maatregelen zijn uitgevaardigd.

Een kwestie hier is de keuze van een blad dat behoorde tot de NSB-pers. Deze omvatte *Het Nationale Dagblad*, de weekbladen *De Misthoorn* en *Volk en Vaderland*, en de maandbladen *Fotonieuws* en *De Stormmeeuw* (Aarse & Marinus 1967 en De Vries 1973 bevatten een keuze uit de NSB-pers). Voor ons onderzoek benutten we de berichten over joden in *Het Nationale Dagblad* (ND) gedurende de oorlogsjaren. Deze keuze berust op de veronderstelling dat er in een dagblad meer staat dan in een weekblad. Hoeveel die gissing waard is, valt echter niet te nauwkeurig te aan te geven. Het kan worden betreurd dat inhoudsanalyses van *De Misthoorn* en *Volk en Vaderland* achterwege bleven. Van die bladen bestond in de oorlogsjaren een duidelijk beeld. De joodse revueartieste Heintje Davids en haar collega's noemden het eerstgenoemde weekblad de 'mesthoorn' (Davids 1948: 121), terwijl de doorsnee Nederlander in een spotliedje de venter van het tweede weekblad ervan betichtte zijn vaderland op de hoek van de straat voor zes rooie centen te verkopen.

De Duitse bezetters en de NSB

Seyss-Inquarts toespraken

Wat Duitsland voorhad met de Nederlandse joden, bleek deels uit de toespraken van de Rijkscommissaris van het bezette Nederlandse gebied. Op 29-5-1940 zei Seyss-Inquart dat hij, indien Nederland de Duitse beschikkingen volgde, de bestaande wetten zou handhaven, hun uitvoering bij de bestaande

organen zou laten, en de onafhankelijkheid van de rechtspraak zou beschermen (Seyss-Inquart 1944: 11). Op 12-3-1941 verwees Seyss-Inquart (1944: 57) naar de ongeregelde heden een maand eerder in Amsterdam. Hij handhaafde zijn belofte, en voegde toe dat hij de joodse inwoners van Nederland niet als een bestanddeel van het Nederlandse volk beschouwde. Op 27-6-1941, kort na de Duitse inval in Rusland, bedankte Seyss-Inquart (1944: 72-73) op het Museumplein te Amsterdam de NSB voor haar optreden in februari 1941. Ook een slecht verstaander begreep zijn verwijzingen naar Erasmus, De Groot en Kuiper. Die grote Nederlanders namen destijds stelling tegen de joden, dat moet het Nederlandse volk nu doen. Ter gelegenheid van Hitlers verjaardag sprak Seyss-Inquart op 20-4-1943 te Heerlen. Hij zei dat indien de Duitsers beslissen dat de joden door hun verwoestende invloed niets meer in het Duitse invloedsgedied te doen hebben, dit een daad van noodweer vormt die niemand iets aangaat (Seyss-Inquart 1944: 157). Tevens kondigde hij aan dat eind 1943 het jodendom zou zijn weggenomen uit het 'Nederlandse volkslichaam'.

De NSB en haar ND

De leden van de NSB vergaderden voor het eerst in december 1931, en op 7 januari 1933 verscheen het eerste nummer van Volk en Vaderland. In april 1935 had de NSB 36.000 leden, en bij de provinciale verkiezingen in die maand haalde ze 7,9% van de geldige stemmen. Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in mei 1937 sleepte de NSB 4,2% van de stemmen in de wacht en in die tijd telde de NSB 44.000 leden. Bij de statenverkiezingen in april 1939 viel de NSB nog verder terug, naar 3,9%. Ze had toen 34.000 leden. Op 2-11-1936 begon Het Nationale Dagblad te verschijnen. Tot eind 1940 was de hoofdredacteur mr. M.M. Rost van Tonningen, later Joh. Raatgever. Het aantal abonnees zweefde voor de oorlog net boven de 10.000, kort na mei 1940 was het 4.000 en in oktober 1940 17.000. In juli 1943 bedroeg het aantal abonnees 27.000 en in maart 1944 ook. Het totale aantal kranten-abonnementen bedroeg in die tijd 2.000.000. De stijging in de eerste oorlogsjaren valt te verklaren uit het toenemend aantal NSB-leden. Eind 1940 bedroeg dat 50.000, in het derde kwartaal van 1941 ongeveer 75.000 en in juli 1944 nog 74.000, ofwel 1,2% van de Nederlanders ouder dan 18 jaar. De nieuwe leden van de NSB werden door de vooroorlogse leden ietwat verachtend 'meikevers' genoemd. Zij zouden op baantjes uit zijn. Het was vanaf het begin de bedoeling dat het ND geen partijkrant zou zijn, maar dat bleef het wel.²

Duitse maatregelen ten gunste van de NSB

Alvorens de hypothese te toetsen dat de NSB de jodenvervolgning in Nederland verhevigde, is het goed te weten wanneer de Duitse bezetters van Nederland

welke maatregelen troffen ten gunste van de NSB en haar Weer-Afdeling (WA). Het zal blijken dat maatregelen ten nadele van joden werden getroffen na bepalingen die NSB'ers ruimte tot handelen boden.

De Nederlandse regering had in september 1933, onder indruk van het gebeuren in Hitler-Duitsland, verboden dat mensen in het openbaar politieke uniformen droegen. In december 1933 verbood ze ambtenaren zich bij de NSB aan te sluiten. Het uniformverbod voor NSB'ers werd op 20-6-1940 opgeheven, en in een op die dag uitgegaan rondschriven aan alle bestuursorganen van het Rijk stond dat NSB-lidmaatschap niet langer een verbod op het bekleden van ambtelijke functies inhield (De Jong 1969-1991, IV: 255).

De NSB maakte ruim gebruik van de wettelijke mogelijkheden die de Duitse bezetters haar bood met de afschaffing van het uniformverbod. De gemeente Amsterdam gaf de WA verlof om op 23-6-1940 in uniform te oefenen op het terrein van de ijsclub bij het Concertgebouw. Op 7-9-1940 marcheerde de Nationale Jeugdstorm der NSB door Den Haag, de WA hield op 9-11-1940 een mars door Amsterdam. Ook in kleine plaatsen probeerden op zaterdagen geüniformeerde NSB'ers *Volk en Vaderland* in de winkelstraat te slijten.

NSB'ers gingen tevens over tot geweld tegen joden. Zo versperden WA'ers op 8-2-1941 joden de toegang tot uitgaansgelegenheden op het Rembrandts- en Thorbeckeplein te Amsterdam. Dit leidde tot vechtpartijen, waarbij niet-joodse omstanders zich tegen WA'ers keerden. Op die dag bleef de Amsterdamse politie de WA'ers de baas, maar daarna niet meer. De Jong neemt aan dat WA'ers eerst zelfstandig optraden en daarna van de Duitse bezetters toestemming kregen voor hun optreden tegen joden. Hij sluit niet uit dat WA'ers later gehoor gaven aan oproepen van de Duitse bezetters: 'Van december 1940 af, werd met name vanuit de sector van Generalkommissar Schmidt, bevorderd dat de acties van de WA (...) zich mede tegen de Joden richtten.' De WA kreeg 'verlof, en wellicht instructie, om soms op straat, maar vaker in cafés en restaurants tegen joden op de treden' (De Jong 1969-1991, IV: 815). De Duitse bezetter schiep ruimte voor georganiseerd optreden van NSB'ers, en deze benutten die mogelijkheid voor geweld tegen joden.

Hier kwam bij dat Rauter, *Generalkommissar für das Sicherheitswesen* in Nederland, begin november 1940 aan politie en WA berichtte dat marcherende WA'ers bescherming van de *Reichskommissar* hadden. Als het publiek WA'ers uitschold, mochten WA'ers zich verweren zolang er geen politie was, en als de politie was aangekomen, moest die krachtig tegen het publiek optreden. Rauter richtlijnen van eind januari 1941 voegden daaraan toe dat WA'ers die tijdens marsen wapens droegen niet door de politie mochten worden opgepakt en lijfelijke betasting van WA'ers op wapens achterwege moest blijven. Aldus verloor

de politie haar mogelijkheden om bij ongeregelde heden tegen wa'ers op te treden (De Jong 1969-1991, IV: 783).

De anti-joodse maatregelen van de Duitse bezetters

Bij het in kaart brengen van alle anti-joodse maatregelen in Nederland, vormde Berkley (1945) het vertrekpunt. Zijn lijst vulden we aan met data uit Presser (1965), De Jong (1969-1991), Pinkhof (1996) en Moore (1997). Zo kwamen we tot 67 maatregelen.³ Negen hiervan stammen uit 1940, 25 uit 1941, 20 uit 1942, 12 uit 1943, en 1 uit 1944. Deze aantallen leren dat de Duitse bezetters een aanloop namen. De term maatregel is ruim opgevat: ze slaat niet alleen op verboden, maar ook op 10 grote onaangekondigde gewapende optredens (1 in 1941, 5 in 1942, 3 in 1943 en 1 in 1944), zoals het oppakken van 425 joden op 22- en 23-2-1941, de aanhouding van 50 joden die in ondertrouw waren met een niet-jood rond 25-3-1942, de inrekening van 245 katholieke joden op 2-8-1942 en de razzia in Amsterdam op 29-9-1943. We deden dit omdat de Duitse bezetters niet alleen verboden afkondigden en hun overtreiding bestraften, maar ook mensen oppakten zonder dat er een verbod was uitgegaan. Van de 57 bepalingen verschenen er 4 in 1940, 12 in 1941, 2 in 1942 en 3 in 1943 – bij elkaar 21 – in het Verordeningenblad, met als voorbeeld het verbod op ritueel slachten van 31-7-1940. Daarnaast verschenen er 15 (8 in 1941, 5 in 1942 en 2 in 1943) alleen in de dagbladen, zoals het verbod bioscopen te bezoeken van 12-1-1941. Verder stonden er 5 (4 in 1942 en 1 in 1943) alleen in *Het Joodse Weekblad*. Hiertoe behoort het verbod van 20-3-1942 om auto's te gebruiken. Tenslotte werden 16 maatregelen (5 in 1940, 4 in 1941, 4 in 1942 en 3 in 1943) niet openbaar bekend gemaakt. Het voorbeeld hier is de circulaire van 3-5-1943 volgens welke joden die met een niet-jood waren getrouwd voor de keuze deportatie of sterilisatie moesten worden gesteld.

De berichten over joden in het ND

Ter toetsing van onze hypothesen zijn alle nummers van het ND doorgenomen die verschenen tussen de overgave van Nederland aan Duitsland in mei 1940 en dulle dinsdag in september 1944. Het eerste nummer na de Duitse inval stamt van 17-5-1940. Vanaf 5-9-1944 verscheen het ND opnieuw enige tijd niet.

Eerst werden de leggers met het ND op het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie te Amsterdam doorzocht, de daar ontbrekende werden uitgezift op de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Voor elk artikel met een kop waarin een woord als 'joden' en 'joods' stond, is een fiche gemaakt. Daarop werden zaken aangetekend als de datum van het artikel, de kop, de

omvang en treffende zinnen. Dat gebeurde tevens voor artikelen die in de kop woorden gebruikten die op het wel en wee van joden zouden kunnen slaan (algemene uitdrukkingen als 'ras', specifieke als 'synagoge' en afkeurende als 'eerrovers') en waarin bij lezing ook naar joden werden verwezen. Het aantal zo gevonden artikelen bedraagt 397. Het laatste artikel van ons corpus heeft als datum van 4-5-1944. De beslissing de nummers na 5-9-1944 niet door te nemen, zal dan ook geen noemenswaardige gevolgen hebben gehad.

Van alle berichten sloegen er 231 op Nederland en 166 op andere landen of de gehele wereld. Het aantal artikelen uit 1940 is 157, er zijn 139 stukken voor 1941, 63 voor 1942, 33 voor 1943, en 5 voor 1944. Het aantal berichten over joden in het ND nam geleidelijk af. Dit gebeurde terwijl het aantal afgekondigde anti-joodse maatregelen aanvankelijk toenam.

Overigens is het goed mogelijk dat ons corpus onvolledig is. Zo ontbrak op het NIOD het nummer van het ND voor 22-6-1940. Ook waren er per dag meerdere edities. Verder kunnen berichten over het hoofd zijn gezien. Alhoewel volgens Davids (1948: 102) het ND schreef dat de WA haar optreden te Lochem kort na mei 1940 onmogelijk maakte, werd dit artikel niet gevonden. (Wel één van 26-10-1940 over haar optreden in 'De Jantjes' in Groningen, waar de WA met de 'gummiknuppel' de zaal werd 'uitgeslagen'.) Wellicht droeg het bericht over Lochem geen kop met een woord als 'jodin'.

Met het indelen van berichten naar de erin gehanteerde taalfunctie is begonnen tijdens het leeswerk op het NIOD. Dat gebeurde om te bepalen of voor dit doel voldoende treffende zinnen uit de inhoud van het artikel werden overgenomen. De indeling in afkeurende, aandringende, disinformatieve en rechtvaardigde artikelen bleek bruikbaar te zijn. Het aantal artikelen waarin het doen en laten van joden werd goedgekeurd, anti-joodse maatregelen werden afgeraden, uitsluitend constatering over joden werden gedaan en genomen maatregelen kritisch werden gezien, bleek uiteindelijk bepaald klein te zijn.

Toch waren verfijningen nodig. De eerste betrof de afkeurende stukken: wat werd verfoeid? De teneur van sommige artikelen was dat de joden achter de oorlog zaten, volgens andere streefden de joden naar de wereldheerschappij, weer andere beweerden dat joden zich ten koste van niet-joden verrijkten. Verder waren er berichten volgens welke het antisemitisme ergens toenam (en mensen doorkregen waar Hitler tegen streed). Tenslotte waren er stukken waaruit alleen viel op te maken dat de joden slecht waren.

De tweede te grove indeling betrof de appellatiefunctie van de taal. Het bleek dat het ND niet alleen gezagsdragers opriep tot het nemen van algemene maatregelen, het maande hen soms ook op te treden tegen personen, terwijl het een enkele maal de WA tot daden opriep. Dit leidde tot een verdergaande opdeling.

Daarnaast waren alle berichten na de bekendmaking van een anti-joodse maatregel niet altijd rechtvaardigend: soms werd aangedrongen op de toepassing van straf voor bepaalde gesignaleerde overtredingen. Dergelijke stukken gingen daarmee verder dan rechtvaardigen.

De constaterende (en overige) stukken zijn opnieuw onderscheiden naar het land waarover iets werd gezegd. In de meeste werden maatregelen bekend gemaakt die in Nederland waren genomen, maar er waren ook stukken over anti-joodse maatregelen in andere landen. Daarnaast waren er artikelen waarin verboden werden aangekondigd ('de Roemeense regering neemt binnenkort maatregelen') en stukken die meldden dat een persoon een verbod overtrad.

De laatste heruitsplitsing was dat oproepen tot het nemen van een maatregel, bekendmakingen van verboden, rechtvaardigingen van bepalingen, en oproepen tot toepassing van maatregelen, zijn onderscheiden naar het verschijnsel waarop een bericht betrekking heeft, zoals ritueel slachten, het bezit van een radio en de instelling van een avondklok. Met die opdeling kan worden nagegaan of een in Nederland genomen maatregel niet alleen bekend is gemaakt, maar ook of eerder in de NSB-krant bekend is gemaakt dat deze maatregel elders was genomen, of het ND op het nemen van deze maatregel aandroeg, en of deze krant de maatregel achteraf rechtvaardigde.

Het voornemen was een artikel slechts één keer naar taalfunctie in te delen: een artikel is overwegend afkeurend, oproepend, disinformatief of rechtvaardigend. Een stuk dat beschrijft en eindigt met een aansporing (of een negatief oordeel), beschouwden we als oproepend (afkeurend). Soms bleek een stuk echter meer oproepen te bevatten, en daarom leek het gewenst een tweede indeling te maken. Verder ging de bekendmaking van een maatregel soms gepaard met haar rechtvaardiging, en dat zijn ook zaken die moeten worden onderscheiden. Zo kwamen we er toe 66 stukken (43 over Nederland en 23 over het buitenland) twee maal in te delen. Drie artikelen bleken onindeelbaar.

Goedkeuren, ontmoedigen, kritiseren?

Had het ND, zoals onze hypothese beweert, geen kritiek op anti-joodse maatregelen, sprak het nooit zuiver beschrijvend over joden, ontmoedigde de krant het nemen van maatregelen niet, en schreef het nooit goedkeurend over joden, aldus bijdragend aan de jodenvervolging? Al met al omvat ons corpus 16 artikelen die tegen onze hypothese pleiten. Dat aantal is klein: 3% van alle 463 indelingen naar taalfunctie. Bovendien zijn de weerleggingen niet sterk.

Drie artikelen betreffen landen buiten Nederland. Op 14-10-1940 zegt de Franse Staatssecretaris voor Justitie dat er in Frankrijk geen rassenwet komt. Wel worden maatregelen voor de openbare veiligheid genomen: 'het joodse element' zal worden verwijderd uit hoge posities in economie, pers en politiek.

Op 8-12-1942 betoogt een arts dat er in Frankrijk 250.000 joden overblijven en gemengde huwelijken moeten worden verboden. Op 1-12-1943 stelt het ND onder de kop 'Zweden en de joden': 'In verband met gebeurtenissen in Denemarken en toegenomen joden-immigratie in Zweden, zegt *Aftonbladet* dat Zweden zich nu met het joodse vraagstuk bezig zal moeten houden.' Aldoende meldt het ND de vlucht van Deense joden naar Zweden.

Dan de 13 artikelen over Nederland.

- 1 Op 9-8-1940 nam het ND iets terug in de berichtgeving over de maatregel tegen de joodse wijze van slachten: nadat was beweerd dat de nieuw voorgeschreven manier niet deugde, schreef een 'deskundige' nu dat ze in Duitsland sinds april 1933 is toegepast.
- 2 Een stuk van 17-10-1940 stamt 'van studentenzijde' en stelt dat er een 'brutaal verzoekschrift' met handtekeningen van studenten in Delft aankomt, waarin wordt verzocht voor de universiteit een uitzondering te maken op de jodenwetten. Het stuk dringt aan op een grondige reiniging van de universiteit, maar de feitelijkheid in het bericht is opmerkelijk.
- 3 Het kerstnummer van 1940 was versierd met randjes van afwisselend kerstbomen en sterren. Op 11-1-1941 schreef het ND dat lezers hadden geklaagd over deze jodensterren, maar de redactie verzette zich tegen het verwijt dat de cultuur was verjoodst.
- 4 Een ingezonden brief van 15-1-1941 hield staande dat de enige oplossing van het jodenvraagstuk bestaat uit de 'snelle en radicale uitsterfing der joden'. Het weerwoord van het ND was dat men ook 'te radicaal' kan zijn.
- 5 De krant zei op 30-5-1941 dat een Hoogeveense blikfabrikant, die personeel op straat zou hebben gezet, geen jood was, wat ze eerder had beweerd.
- 6 Op 17-6-1941 wordt gemeld dat in Den Bosch veel joden in een nieuwe flat woonden. Er wordt aangedrongen op maatregelen tegen dit 'getto'.
- 7 Op 14-10-1941 drukt de krant naar aanleiding van een 'belangwekkende tentoonstelling' een foto af met Martin Monnickendams schilderij van de beurs van Zocher. Het ND lijkt niet te hebben geweten dat deze schilder joods is (Van Helden & Bink 1999: 17).
- 8 Op 22-8-1942 werd een 'vreselijke roofmoord' op drie jodinnen in Rotterdam gemeld, en
- 9 op 19-2-1943 meldde de krant dat het gerecht straffen had opgelegd aan personen die geld hadden ontfutseld aan joden die wilden vluchten.
- 10 Op 8-3-1943 viel te lezen dat de burgemeester van Utrecht iemand had ontslagen die uit protest tegen de desbetreffende maatregel een jodenster had opgespeld, bij het ambtenarengerecht in beroep was gegaan en had gewonnen. De koppen: 'Adjunct-commies prijkte met jodenster' en 'In het gelijk gesteld!'

- II Op 12-4-1943 vernam het ND 'van bevoegde zijde' dat niet-joden die joden bij het onderduiken hadden geholpen, geen straf zouden krijgen als ze dit nu bij de gezagsdragers bekend maakten. Geloofde een trouw lezer dit bericht? Het ND had op 30-3-1943 geschreven dat tien met name genoemde personen wegens 'jodenbegunstiging' naar een strafkamp waren gestuurd. Verder is een keer de schrijver van een stuk teruggefloten omdat diens artikel niet antisemitisch genoeg was. In oktober 1941 werden de cijfers van de aanmelding van de joden bekend gemaakt en:
- 12 Op 29-10-1941 schreef J. Delsing dat van de 160.820 aanmeldingen er 'slechts' 19.828 bastaarden betroffen. Dat pleitte voor het gezonde instinct van het volk. Het verklaarde ook waarom Nederland geen antisemitisme kende en het jodenvraagstuk er niet acuut was.
- 13 Op 31-10-1941 schreef M. Zwiers, de plaatsvervanger van Raatgever, in een tegenstuk dat het land de parasiet als de pest schuwt en er in Nederland een oplossing van het jodenvraagstuk nodig is.

Gezien de aard van deze berichten, achten we onze hypothese goeddeels bevestigd. Overigens kan er meer steken achter de veeg uit de pan van Zwiers. Op 25-9-1941 bezocht Seyss-Inquart Hitler in Berlijn, en op 8-10-1941 bracht hij op een *Chefsitzung* te Den Haag verslag uit. Daar lag ook een stuk ter tafel dat Böhmker, zijn *Beauftragte* in Amsterdam, had geschreven en over de maatregelen ging die moesten worden genomen voordat de joden uit Nederland werden weggevoerd. Het wees erop dat huwen tussen joden en niet-joden in Nederland nog was toegestaan, terwijl dit in Duitsland in 1935 werd verboden. Seyss-Inquart besliste toen echter dat deze maatregel moest worden uitgesteld. De Jong (1969-1991, v: 979-983, 1023) zegt dat het hier, behalve om competentieconflicten, ging om de vraag hoe ver men bij de jodenvervolgung diende te gaan. Het meningsverschil tussen Delsing en Zwiers duidt erop dat ook in NSB-kringen deze kwestie speelde. Mommsen (1976) stelde dat in Duitsland de wedijver om politieke macht tussen Hitlers aanhangers de jodenvervolgung aldaar tot een cumulatieproces maakte.

Afkeuren

Ons corpus leverde 463 indelingen naar taalfunctie op. In 136 daarvan (30%) luidde de kwalificatie 'afkeurend ten aanzien van joden', een aantal dat hoger was dan voor andere kwalificaties. Omdat afkeuren minder ver gaat dan aandringen op een verbod, betekent dit dat de bijdrage van het ND aan de jodenvervolgung nog groter had kunnen zijn. De afkeuringen betroffen 47 keer Nederland en 89 keer andere landen of de hele wereld.

Om iets meer te zeggen over de mate waarin het ND met zijn afkeuringen aan de jodenvervolging bijdroeg, hebben we deze opnieuw ingedeeld naar de zaken die werden veroordeeld. Dat was 35 keer (26%) de joodse wereldheerschappij. Dat joden op oneerlijke wijze geld zouden vergaarden, was 29 keer (21%) thematisch, en 19 keer (14%) werd beweerd dat de joden achter de oorlog zaten (14%). Verder werd 17 keer (13%) gezegd dat vroeger in Nederland al afgekeurd over de joden werd gesproken of dat het antisemitisme nu zelfs groeide in landen die Duitsland vijandig waren gezind. Twee maal werd negatief gesproken over joden in de media en één maal over joodse artsen. Van 33 artikelen (24%) kunnen we weinig meer zeggen dan dat ze gingen over de 'slechtheid' van de joden (onze uitdrukking). Al met al vielen de afkeurende artikelen in enkele categorieën. Dit strookt met de Rokeach-Albert hypothese dat NSB'ers een gesloten geest hadden en naar steun voor een paar opvattingen zochten. Zo beschouwd zijn afkeurende stukken niet enkel expressief, ze berusten ze ook op argumentatief denken. Het repertoire aan argumenten was beperkt, maar dat kan hun uitwerking hebben vergroot.

Op 25-5-1940 ziet het ND voor het eerst na het begin van de oorlog het standpunt bevestigd dat de joden naar de wereldheerschappij streefden, op 24-5-1943 het laatst. Deze data zijn 29-7-1940 en 4-5-1944 voor de opvatting dat de joden achter de oorlog zitten. Verder zijn de joden van 3-6-1940 tot 31-3-1944 als 'slecht' beschouwd. Het wijzen op antisemitisme in Nederlands verleden en een toenemend antisemitisme in landen die tegen Duitsland strijden, strookt met de Rokeach-Albert hypothese dat dogmatici sociale instemming opvatten als een bevestiging van een standpunt, maar dat lijkt wat ver gezocht.

Over de joden van Nederland heeft het ND 22 keer beweerd dat ze oneerlijk in zaken waren, en wel van 27-5-1940 tot 22-8-1942. Dat lijkt een uitzondering op de regel dat één en dezelfde afkeur over een lange periode tot uitdrukking wordt gebracht. Sinds de zomer van 1942 was het echter niet meer zo nodig dat te doen. Joden hadden hun bezit inmiddels verloren, het ging er toen om hun wegvoering uit Nederland te rechtvaardigen.

Aandringen

Wanneer rekening wordt gehouden met het streven van de NSB om van de Duitse bezetters politieke macht toegewezen te krijgen, kan worden afgeleid dat de NSB niet eenvoudig op anti-joodse maatregelen aandrong, maar dat ze dat aan het begin van de bezetting vaak deed. Dat aandringen kwam neer op de overhandiging van geloofsbrieven, wat trouwens niet meteen behoeft te zijn gevolgd door de uitvaardiging van anti-joodse maatregelen. De Jong (1969-1991, iv: 696) beweert dat Seyss-Inquart zijn anti-joodse politiek zo onopvallend, glad en geruisloos mogelijk wilde uitvoeren.

Het aantal keren dat een artikel in het ND werd ingedeeld als een stuk dat op iets aandrong, bedraagt 92 (20% van alle indelingen naar taalfunctie). Daarvan hadden er 79 betrekking op Nederland en 13 op landen elders. Omdat het ND een correspondent in Parijs had, was Frankrijk veelal dat andere land. Voor Nederland werd 43 keer aangedrongen op een maatregel, 16 keer op een optreden, en 20 keer op de toepassing van een maatregel. Wat de optredens in Nederland betreft: drie maal werd niet opgeroepen tot een optreden van een gezagsdrager tegen personen, maar tot een optreden van de WA of het grotere publiek. Op 6-6-1940 werden Rotterdamse huisvrouwen gemaand uit te kijken met het kopen bij joden omdat goederen bij het bombardement van de stad beschadigd konden zijn. Op 3-7-1940 riep J.E. Keuchenius, lid van het *Comité ter bestudering van het joodse vraagstuk* (De Jong 1969-1991, v: 507), de WA te Amsterdam op een paal te verwijderen die voor joden de grens van het draaggebied op sabbat markeerde. En op 5-7-1940 drong het ND aan op de 'zuivering' van uitgaansgelegenheden door de eigenaren zelf. De 20 gevallen waarin het ND aandrong op de toepassing van verboden, komen later aan bod.

De NSB-krant drong 18 keer aan op verboden in bepaalde steden van Nederland en 25 keer op verboden voor geheel Nederland. Van deze 25 berichten verschenen er 9 in 1940 (1 in juni, 6 in het derde kwartaal, 2 in het vierde), 8 in 1941 (6 in het eerste kwartaal, 1 in het derde en 1 in het vierde) en 8 in 1942 (1 in het eerste, 5 in het tweede en 2 in het derde kwartaal). Dit lijkt de veronderstelling te staven dat aandringen door de NSB neerkwam op steun betuigen aan de Duitse bezetters.

Omdat onze lijst met data van anti-joodse maatregelen bijna uitsluitend betrekking heeft op maatregelen die voor heel Nederland gelden, is het moeilijk vast te stellen binnen welke tijd het aandringen op een maatregel gevolgd werd door het nemen van die maatregel. Hoe korter die tijd is, hoe sterker is de aanwijzing dat een maatregel werd genomen omdat er op werd aangedrongen. In elk geval kreeg Amsterdam nooit het 'afgesloten gebied' waartoe het ND op 15-2-1941 opriep. Het disinformatieve artikel van 7-5-1941 met als kop 'Aparte jodenstraten in Amsterdam' dat drie foto's bevatte van 'waarschuwborden' en 'een echt jodentype', verhulde dat niet. Op 14-2-1941 kopte het ND trouwens al 'Amsterdamse jodenbuurt gesloten' en 'Ontruiming door niet-joden reeds begonnen' (de NSB'ers die er woonden waren bang geworden). Nadat in Zandvoort in maart 1941 joden met borden de toegang tot het strand werd ontzegd, drong het ND op 21-5-1941 aan op zo'n bepaling voor Scheveningen. Die kwam er niet, maar op 5-6-1941 werd bekend dat joden nergens in Nederland naar het strand en het zwembad mochten.

Van de 25 keer dat op maatregelen voor geheel Nederland werd aangedrongen, ging het in vier gevallen om maatregelen in het algemeen. De data

van de 21 keer dat op een bepaald verbod ging aangedrongen, staan in tabel 1, evenals de data waarop deze maatregelen zijn genomen (als ze werden genomen). Het blijkt dat zes maatregelen nooit zijn getroffen. Tegen de hypothese in, kwam de maatregel om gemengd gehuwde joden te steriliseren er na ruim zeven maanden, en de maatregel om joden uit tram en trein te weren na drie maanden. Toch opperen we dat het hier niet om bevindingen gaat die aanleiding geven om de hypothese van een NSB-invloed te verwerpen. De hypothese doet alsof een wens voldoende is om een maatregel te nemen, terwijl er ook

Tabel 1 De datum waarop *Het Nationale Dagblad* aandrang op een anti-joodse maatregel voor geheel Nederland en de datum waarop deze maatregel werd genomen.

<i>inhoud maatregel</i>	<i>datum aandrigen op maatregel</i>	<i>datum maatregel genomen</i>
geen ritueel slachten	3-6-40	31-7-40
	10-7-40	
geen joodse ambtenaren	4-7-40	6-9-40
		4-11-40
joden naar Suriname	18-7-40	nooit
minder joden in hogere beroepen	18-7-40	5-2-41
minder joodse dierenartsen	27-7-40	5-2-41
geen joodse oorlogshandel	27-8-40	nooit
	18-10-40	
geen joodse hoogleraren en studenten	17-10-40	4-11-40
		11-2-41
joden eigen staat	10-1-41	nooit
	13-1-41	
geen joodse toneelspelers	31-1-41	15-9-41
joden aparte coupés openbaar vervoer	28-2-41	nooit
geen openbaar vervoer voor joden	28-3-42	3-6-42
	16-4-42	
	23-5-42	
joden naar concentratiekamp in Nederland	16-4-42	15-7-42
joden minder winkeltijd	6-6-42	30-6-42
joden geen suikerbonnen	6-6-42	nooit
ster op joodse winkels	13-6-42	nooit
sterilisatie gemengd gehuwde joden	18-8-42	4-5-1943

gelegenheid moet zijn om de maatregel uit te voeren. Zo vereist de sterilisatie van gemengd gehuwden, waarop H. Buijs op 18-8-1942 in het ND aandrong, een lijst met namen van joden die met een niet-jood zijn gehuwd. Die was er op dat tijdstip niet. Wel verscheen er binnen een maand, op 11-9-1942, een bekendmaking in de krant volgens welke gemengd gehuwde joden zich moesten melden. Het verbod voor joden het openbaar vervoer te gebruiken, was op 28-3-1942 moeilijk controleerbaar, de naleving kon gemakkelijker worden afgedwongen vanaf 3-5-1942, toen joden de davidster moesten dragen.

Aldus ons aarzelend antwoord op de vraag hoeveel maatregelen waarop het ND aandrong uiteindelijk werden genomen en, zo er een verbod was uitgevaardigd, hoeveel tijd er verstreek tussen de datum van aandringen en de datum van de verordening. De omgekeerde vraag luidt op hoeveel van de uitgevaardigde verboden het ND aandrong en, als het ND tot een bepaling had opgeroepen, hoeveel tijd eerder ze dat had gedaan. Een lezer kan het antwoord reeds geven: van de 57 uitgevaardigde verboden drong het ND er aan op 12. Dit spreekt sterk tegen de stelling dat het ND bijdroeg aan de jodenvervolging. We verwerpen haar echter niet, omdat het hier weer lijkt te gaan om een kwestie van 'willen-én-kunnen'. Presser (1965: 107) stelt dat in 1940 alle kranten minstens twee maal werd verboden 'in commenterende vorm of in artikelen te schrijven over aangelegenheden betreffende de Joden, over Joodse vraagstukken, enz.' De hypothese dat het ND wenste aan te dringen op anti-joodse maatregelen maar dat van de Duitse bezetters niet mocht, heeft dus enige grond. Vos (1988) stelt teleur over de zaken die gecensureerd werden.

Aankondigen, bekendmaken, melden

Tijdens het doornemen van het ND werd snel duidelijk dat het niet alleen maatregelen bekend maakte, maar ook vooraankondigingen deed. Er bleken er 16 te zijn geweest (3%), elf voor het buitenland en vijf voor Nederland.

Van de buitenlandse vermelden we er hier vijf.

- 1 Volgens het ND van 31-1-1941 had Hitler gezegd dat als de joden Amerika in de oorlog slepen, hun rol in Europa uitgespeeld zal zijn.
- 2 Over een rede van Rosenberg vertelde de krant op 29-3-1941 dat er geen joodse staat, maar een joods reservaat zal komen.
- 3 Goebbels kwam op 14-11-1941 aan het woord: ieder jood is onze vijand, en het eind van de strijd zal de vernietiging van het joodse ras in Europa zijn.
- 4 Op 31-1-1942 liet het ND Hitler zeggen dat in deze oorlog niet de arische volken zullen doodbloeden, maar dat deze oorlog de vernietiging van het jodendom zal zijn.
- 5 En op 2-4-1942 verklaarde een Slowaakse minister dat er 'internationale jodenmaatregelen in voorbereiding' zijn en alle voorbereidingen voor 'de de-

finitieve oplossing' zijn getroffen. De hoofdkop van het artikel luidde 'De joden zullen de landen hunner inwoning moeten verlaten zoals ze indertijd gekomen zijn', met enige koffers en pakken.

De aankondigingen voor Nederland waren als volgt.

- 1 Op 23-8-1940 schreef het ND dat de meisjes op de fabrieken van Hartog en Zwanenberg te Oss op 31-8-1940 – de verjaardag van Koningin Wilhelmina – een rode blouse, een witte ceintuur en een blauwe rok moesten dragen. Maar 'wij zullen deze joodse provocatie met gepaste middelen beantwoorden.'
- 2 'Van bevoegde zijde' vernam het ND op 4-10-1940 dat binnenkort geen ambtenaren meer zouden worden benoemd die van joodse afkomst zijn of waarvan de echtgenote dat is. Op 6-9-1940 was het College van Secretarissen-generaal reeds opgedragen dat niet meer te doen, maar dit bleef toen geheim.
- 3 Zoals gezegd, kondigde het ND op 21-3-1942 een verbod tegen het huwen van bepaalde joden aan, een week later bleken dat joden te zijn die met een niet-jood wilden trouwen.
- 4 Dr. J. Smit, volgens De Jong (1969-1991, IV: 390) rector van het Hervormd Lyceum te Amsterdam, zei op 27-6-1942 dat zijn 'uitverkorenen' niet de joden zijn die naar Rusland gaan, maar de christenen die daar voor Hitler vechten. Hij liep daarmee vooruit op de wegvoering van Nederlandse joden.
- 5 Het ND van 22-4-1943 met de al aangehaalde uitspraak van Seyss-Inquart.

De wegvoering van de Nederlandse joden stond op 29-6-1942 in het ND. Op een vormingsdag in Breda zeiden *Hauptdienstleiter* Schmidt en de NSB'ers Van Geelkerken en Van Genechten dat 'de joden daarheen gaan waarvan ze gekomen zijn'. In het ND werd 72 keer een verbod bekend gemaakt (16% van alle indelingen naar taalfunctie), waarvan 44 voor Nederland. Van de laatste kwamen er 15 niet voor op onze lijst. Daarvan golden er negen voor bepaalde gemeenten, drie verduidelijkten eerdere besluiten, één betrof de verlenging van een termijn, één was een herhaling, en één verbod sloeg op helpers van joden.

Van onze lijst met 57 uitgevaardigde bepalingen werden er 28 dus niet in het ND bekend gemaakt. De oorzaak van het ontbreken van menig verbod lijkt een verbod op publicatie van bepaalde anti-joodse maatregelen te zijn. Dat vondelingen sinds 15-1-1943 als joods werden beschouwd en sinds 2-5-1943 gemengd gehuwde joden moesten kiezen tussen sterilisatie of deportatie, werd natuurlijk verzwegen. Dat joden met een beroep waarvoor een eed moest worden afgelegd (apothekers, dierenartsen, huisartsen, tandartsen, veeartsen en

vroedvrouwen) sinds 1-5-1941 niet meer voor niet-joden mochten werken, is ook buiten de kranten gehouden. (Omdat er boekjes bestonden met de namen en adressen van de beoefenaren van deze beroepen, kreeg een ieder van hen een ariërverklaring voorgelegd. Zo werden de joden in deze beroepen geregistreerd en viel de naleving van het verbod gemakkelijk te controleren.) Hier doet zich opnieuw een kwestie van 'willen-én-kunnen' voor.

In 33 gevallen (7%) werd de beschrijvende functie van de taal gehanteerd in meldingen, waarvan er 22 op Nederland betrekking hadden en 11 op andere landen. In 4 meldingen over het buitenland (Hongarije, twee keer Roemenië, Slowakije) ging het om de wegvoering van joden naar kampen. Van de Nederlandse meldingen betroffen er acht zwarthandel door joden, acht andere veroordelingen van joden en zes straffen voor niet-joden die joden hielpen of anti-joodse bepalingen overtraden. Enkele voorbeelden: op 23-11-1940 meldde het ND dat een joodse slager uit Enschede was veroordeeld wegens ophitsing tegen en belediging van het Duitse volk (toen Seyss-Inquart hard voorbij reed in een auto had de slager gezegd dat hij hoopte dat Seyss-Inquart zich te pletter zou rijden), op 7-3-1941 dat een jood ter dood was veroordeeld die biljetten aanplakte waarin tot staking werd opgeroepen, en op 11-2-1942 dat in Utrecht zes joden waren veroordeeld wegens het beluisteren van een Britse zender. Op 3-4-1941 schreef het ND dat twee inwoners van Deventer waren veroordeeld wegens het verspreiden van een brochure ten gunste van de joden, op 5-8-1942 dat Roermond geen subsidie meer gaf aan de rooms-katholieke leeszaal omdat deze het bordje 'verboden voor joden' had verwijderd, en op 22-9-1942 dat vijf niet-joden waren veroordeeld voor het verbergen van joden, het smokkelen van joden over de Belgische grens, het verstrekken van valse persoonsbewijzen en de verduistering van joodse vermogenswaarden. Hoewel de artikelen zelf beschrijvend zijn, is hun bedoeling mensen af te schrikken. Dat werd trouwens volgens het bericht van 3-4-1941 gezegd door het Duitse landsgerecht. De taal vervulde bij de meldingen veeleer een appèlfunctie.

Maatregelen rechtvaardigen

Een andere manier waarop het ND kon bijdragen aan de jodenvervolging in Nederland was de rechtvaardiging van optredens van de WA, maatregelen die de Duitse bezetters namen, en toepassingen van maatregelen. Dat deed het ND 95 keer (26% van alle indelingen naar taalfunctie). Daarvan betroffen er 35 het buitenland en 60 Nederland. Van de laatste gevallen ging het 38 keer om een maatregel, 19 keer om een optreden en drie keer om een toepassing.

Van de rechtvaardigingen van Nederlandse verboden willen we hier niet meer dan 11 denkstijlbloempjes vermelden. Overigens werden veel verboden meerdere malen gerechtvaardigd.

- 1 Het ontslag van joodse ambtenaren is terecht, want de joden kozen de zijde van de geallieerden (28-II-1940).
- 2 De wanorde in bioscopen wordt grotendeels door joden veroorzaakt (8-I-1941).
- 3 De aanmeldingsplicht voor joden is niet in strijd met de vrijheid van godsdienst omdat het om mensen van een bepaald ras gaat (17-2-1941).
- 4 De verwijdering van joodse artsen maakte het Duitse volk krachtig (aldus de *Reichsärzeführer* Conti op 27-3-1941).
- 5 Als joden geen landbouwgrond meer mogen bezitten, komt boerenland in boerenhand (4-6-1941).
- 6 Het verbod op zondagverkoop schaft een joods voorrecht af (30-6-1941).
- 7 De beslaglegging op joodse vermogens is gerechtvaardigd, want als joden ongestraft kunnen optreden, leidt dat tot de ondergang van het volk (23-8-1941).
- 8 Huwelijken tussen joden en niet-joden verbieden is niet nieuw, gemengde huwelijken waren (bladzijde 529 in *Mens en Maatschappij* uit 1930) in de oudheid al verboden (10-II-1941).
- 9 De vorming van getto's leidde in Polen tot meer werkgelegenheid voor de jeugd (5-12-1941).
- 10 De katholieken vervolgden ketters, de joden steunden het ambtenarenverbod voor NSB'ers, dat nu maatregelen tegen de joden moeten worden genomen, is niet onze schuld maar de hunne (Smit op 20-6-1942).
- 11 Hoeveel van de 17 miljoen joden kunnen naar Palestina? Duitsland doorziet dat, Engeland niet (17-3-1943).

Sterk zijn deze argumenten niet. Dat droeg er wellicht aan bij dat, gezien het aantal abonnees, het *Nationale Dagblad* niet uitgroeide tot de krant voor het ganse land.

De toepassing van maatregelen: aandringen en rechtvaardigen

Zoals gezegd, drong de NSB-krant 20 keer aan op de toepassing van een maatregel in concrete gevallen. Zulke berichten droegen ook bij aan de jodenvervolging in Nederland. In 1940 wees het ND er tien keer op dat het verbod op ritueel slachten werd overtreden in bepaalde abattoirs onder met name genoemde leiding. Op 4-3-1941 werd erop gewezen dat de Nederlandse maatschappij ter bevordering van der tandheelkunde bij voorbaat trachtte de (op 1-5-1941) komende jodenverordening te saboteren. Reeds op 22-3-1941 dringt het ND erop aan dat het bestuur van de Zandvoortse vvv voorstanders van 'de nieuwe orde' bevat, op 20-5-1941 schrijft het ND dat de banleider van de Rotterdamse WA nog 'zonen van het oude volk' op de beurs zag (de toegang tot de beurs was joden sinds 1-5-1941 verboden), en nog enige verheffelijkheden.

Tenslotte rechtvaardigde het ND drie keer de toepassing van een anti-joodse maatregel in Nederland.

- 1 Op 21-1-1940 schreef het dat de joodse hoogleraar C.W. de Vries zich 'op minderwaardige wijze' in zijn colleges te Rotterdam over het nationaal-socialisme uitliet en voor dit 'gehits' 'eindelijk veroordeeld' werd tot 18 maanden en fl. 3000.
- 2 Op 29-11-1940 grapte het ND in het Gronings over een ontslagen PTT-ambtenaar die zijn 30-jarig ambtsjubileum zou vieren en blijkens een advertentie in de *Nieuwe Winschoter Courant* ander werk zocht.
- 3 Op 15-4-1941 rechtvaardigde de krant dat de joodse voorzitter van de oudervereniging van Haags gymnasium naar een Duits kamp was gestuurd, met het argument dat joden geen Nederlanders zijn. Volgens Presser (1965: III) bestond er echter geen verbod op het bekleden van een zo'n functie door joden, terwijl de man na drie weken vrijkwam uit het Scheveningse gevang. Dit stuk was dus tevens disinformatief.

De daden van de NSB

Dat de NSB met haar ND de jodenvervolging in Nederland op vele manieren heeft versterkt, moge inmiddels duidelijk zijn geworden. Het ND keurde af, drong aan, maakte bekend en rechtvaardigde. Voor Nederland bedroeg het aantal gevallen van afkeuring 47, van aandringen 79, van bekend maken 44, en van rechtvaardiging 61. We herhalen dat we het aandringen op een anti-joodse maatregel beschouwen als de meest vergaande manier die de NSB kon gebruiken om met woorden de jodenvervolging te bespoedigen.

De vraag is evenwel ook in hoeverre openbare optredens van de NSB bijdroegen aan de jodenvervolging. De Jong (1969-1991, IV: 815; V: 54) noemt er veel, maar zegt 'geen volledig overzicht' te hebben van het NSB-geweld in de winter van 1941, terwijl hij 'lang niet alle Nederlandse gemeenten' kent met straatterreur in de zomer van 1941. In tabel 2 sommen we joodse doelwitten op die in uiteenlopende bronnen worden genoemd.⁴

Tabel 2 leert dat NSB'ers en geestverwanten (leden van de Nationaal-Socialistische Nederlandse Arbeiderspartij) op meerdere terreinen en in grote delen van Nederland tegen joden optraden. Er waren er minstens zeven acties tegen synagogen. Ze leidden er niet toe dat de Duitse bezetters gebedshuizen sloten. Die maatregel was strijdig met de vrijheid van godsdienst, en wellicht leidde de onwil van de Duitse bezetters om het gebruik van synagogen aan banden te leggen, tot hun vernieling. Gruner (1996) vermeldt overigens dat in Berlijn joden vanaf september 1939 geen loofhut mochten bouwen en daar in augustus 1940 de Nieuwe Synagoge in de *Oranienburger Strasse* werd gevorderd als pakhuis voor legerkleding.

Tabel 2 Enige gemeenten waarin en tijden waarop NSB'ers en geestverwanten overgingen tot openlijke agitatie.

<i>tijd</i>	<i>plaats</i>	<i>aard optreden</i>
juni 1940	Amsterdam	ruiten Bijenkorf ingegooid
juli 1940	Assen	vernielingen op joodse begraafplaats
juli 1940	Lochem	Heintje Davids tijdens optreden omsingeld
4 aug 1940	Zandvoort	opblazen van synagoge
sep 1940	Arnhem	brandstichting in synagoge
okt 1940	Groningen	Heintje Davids uitgefloten tijdens 'De Jantjes'
nov 1940	Amsterdam	optocht door jodenbuurt
dec 1940	Amsterdam	aanbrengen bordjes 'geen joden' bij uitgaansgelegenheden, bedreiging eigenaren
jan 1941	Arnhem	plundering enkele joodse winkels
feb 1941	Amsterdam	tegenhouden joden die uitgaansgelegenheden bezoeken
mrt 1941	Utrecht	ontslag van joden bij Utrechtse slachthuis na ingrijpen WA met steun van Grüne Polizei
22 mrt 1941	Aalten	binnendringen woning gezin Sally Meijler, geweld tegen zoon en vernielingen
20 april 1941	Den Haag	brand in synagoge aan de Wagenstraat
april 1941	Maastricht	joodse zanger Bob Scholte verwijderd van toneel
mei 1941	Borculo	synagoge brandt tot grond af
juli 1941	Maastricht	wa probeert joden te verdrijven van markt
25 juli 1941	Deventer	vernietiging inboedel synagoge
2 aug 1941	Apeldoorn	brand in synagoge aan de Paschlaan
28 aug 1941	Nijmegen	bekladding synagoge

Bronnen: De Jong 1969-1991, IV: 696, 817; V: 53 en plaatselijke studies.

Tabel 2 wijst verder uit dat de NSB menigmaal optrad tegen de aanwezigheid van joden in cafés, restaurants en andere uitgaansgelegenheden. Op 9-2-1941 vernielde de WA de inboedel van café Alcazar op het Thorbeckeplein, de laatste grote Amsterdamse gelegenheid zonder bordje 'Joden niet gewenst'. Maar weer, kort na deze WA-overwinning kwam het niet tot een formeel verbod voor joden om zich in uitgaansgelegenheden op te houden. Dat werd op 15-9-1941 uitgevaardigd. Toch ontzegden de borden in feite aan joden de toegang tot zaken op het Rembrandt- en Thorbeckeplein. Officiële bepalingen bezegelen soms regelingen die informeel, in dit geval met straatgeweld, tot

stand kwamen. Onze hypothesen hielden daar geen rekening mee, maar het staat vast dat hier NSB-daden hun bedoeld gevolg hadden.

Versnelden NSB-daden en ND-woorden de in- en uitvoering van anti-joodse maatregelen?

Daarmee zijn we uitgekomen bij de vraag in hoeverre NSB-daden en ND-woorden de in- en uitvoering van anti-joodse maatregelen versnelden. We bespreken eerst nog twee NSB-acties in februari 1941 te Amsterdam.

Voor Böhmcker stond het op 10-2-1941, blijkens een bewaard gebleven brief aan Seyss-Inquart, vast dat de WA schuldig was aan de ongeregeldeheden op het Rembrandts- en Thorbeckeplein. Ze had hem beloofd geen confrontatie met de Nederlandse politie aan te gaan, maar deed dat toch. Ook hadden geüniformeerde WA'ers op 9-2-1941 de oude Amsterdamse Jodenhoek, het gebied rond de Jodenbreestraat, betreden (Roest & Scheren 1998: 227-230). Dat mochten ze evenmin, en Böhmcker eiste toen van de WA-heerbanleider dat zo iets niet meer zou gebeuren. Op 10-2-1941 werd massaal gevochten tussen WA'ers en joden op het Waterlooplein, en op 11-2-1941 heviger. In de nacht van 11 op 12-2 lichtten de Duitse bezetters 19 personen – veelal joden – van bed, waarvan er enkelen werden vrijgelaten en de anderen in Duitse kampen terecht kwamen. Het is niet bekend hoeveel van deze mensen dat overleefden (De Jong 1969-1991, IV: 818-825). Gezien Böhmckers verboden, was de WA medeschuldig aan hun wegvoering. In dezelfde nacht zetten de Duitse bezetters de jodenbuurt af door bruggen op te halen en hekken te plaatsen. Na een paar dagen stonden de Duitse bezetters het gewone verkeer weer toe.

Bij de vechtpartijen op 11-2-1941 raakte de WA'er Ton Koot gewond. Hij overleed op 14-2 en werd op 17-2 begraven. Het ND van 15-2-1941 beweerde dat Koot door joden was vertrappt en de jood daarmee in al zijn laffe wreedheid te voorschijn was getreden. Volgens de krant waren de Duitse gezagsdragers tot nu toe bijna onbegrijpelijk zachtmoedig. Het zou het ND verwonderen als geen strengere maatregelen zouden volgen. De afsluiting van de jodenbuurt was ongetwijfeld een begin. Volgens het NSB-blad dienden de joden in de flats van Amsterdam-Zuid en de villa's van Wassenaar en Bloemendaal naar het afgesloten gebied te worden overgebracht.

In Amsterdam-Zuid bevonden zich twee ijssalons die Koco heetten, de ene gevestigd in de Rijn-, de andere in de Van Woustraat. De eigenaren waren twee joden die voor 1940 uit Duitsland naar Nederland waren gevlucht, en omdat zich rond hun zaken veel joodse vluchtelingen uit Duitsland hadden gevestigd, waren onder de klanten de joden oververtegenwoordigd. Volgens De Wolff (1946: 71) sloegen NSB'ers in 1939 alles kort en klein in de salon aan in de Van Woustraat. Ze werden toen veroordeeld tot gevangenisstraf en schade-

loosstelling. Herzberg (1950: 117) zegt dat de WA op 12-2-1941 de gasten in de zaak aan de Rijnstraat afranselden, en volgens hem en Roest en Scheren (1998: 254) gooiden WA'ers daar op 15-4-1941 de ruiten in, waarna ze afdropen. Inmiddels was een groep ter bescherming van beide zaken gevormd. Leden daarvan liepen op straat rond en waarschuwden voor verdachte personen. Op 16-2-1941 werden, zo zeggen Sijes (1954: 98) en De Jong (1969-1991, IV: 826) de ruiten ingegoooid bij Koco in de Van Woustraat. Op 19-2-1941 ging de deur van die zaak dicht nadat zingende NSB'ers voorbij trokken. Toen kort daarna op de deur werd gebonsd, dachten de aanwezigen dat dit de NSB'ers waren, en bij het openbreken van de deur spoot een aanwezige ammoniakgas uit een fles naar de binnendringers. Dat bleken agenten van de *Grüne Polizei* te zijn.¹ Als vergelding pakten de Duitse bezetters op 22- en 23-2-1941 op het Jonas Daniël Meijerplein te Amsterdam 425 jonge joodse mannen op. Van hen werden er 389 naar Buchenwald weggevoerd en daar weer van 340 naar Mauthausen. Van de weggevoerden overleefden er drie de oorlog (Presser 1965: 88). Één van de twee eigenaren van de ijssalon werd op 27-2-1941 door een Duitse rechtbank ter dood veroordeeld. Dit vonnis werd op 3-3-1941 voltrokken en bekend gemaakt. De WA was medeschuldig aan al deze doden.

Zijn er aanwijzingen dat berichten in het ND bij hebben gedragen aan de in- en uitvoering van anti-joodse maatregelen? We nemen aan dat als het ND aandrang op de toepassing van maatregelen, dit niet zonder gevolgen bleef. De Duitse instanties lazen Nederlandse kranten, een bericht dat voor hen van belang is zal zijn gelezen, en er zal een mannetje op zijn gezet. Omdat er geen studie is over de Nederlandse maatschappij ter bevordering der tandheelkunde tijdens de oorlog, kon het ND-bericht over haar sabotage van een anti-joodse maatregel echter niet worden nagetrokken, en iets dergelijks geldt voor andere gevallen waarin de NSB-krant aandrang op de toepassing van een maatregel op personen die deze hadden overtreden.

Op 21-3-1942 kopte het ND 'Vlucht in (...) het huwelijk. Een joods listigheidje?' Er zou een lek zitten in de maatregelen inzake het jodenvraagstuk. Als men, zo zegt het ND, in de Telegraaf van 19-3-1942 de lijst van ondertrouwen leest, komt men bijna alle jodennamen van Amsterdam tegen. De mensen lijken te trouwen om verwachte maatregelen te ontduiken, en daar moet volgens het ND een stokje voor worden gestoken. Omdat de huwelijken nog niet zijn voltrokken, is er nog tijd, maar over een paar dagen zal het te laat zijn. Deze aansporing tot toepassing van een nog niet bekend gemaakte maatregel had als gevolg dat 30 joodse mannen die in ondertrouw waren met een niet-joodse vrouw en 20 joodse vrouwen die met een niet-joodse man zouden huwen, werden opgepakt. Presser (1965: 213) zegt dat dit gebeurde voor op 27-3-1942 het verbod op gemengd huwen in *Het Joodse Weekblad* stond. Volgens De Jong

(1969-1991, v: 1023-1025) overleefde één vrouw, de andere weggevoerden kwamen om. Het valt moeilijk te ontkennen dat dit bericht in het ND niet alleen een anti-joodse maatregel als gevolg had, maar ook fatale gevolgen. We vonden geen aanwijzingen dat zich iets voordeed wat als gevolg had dat én dit bericht in het ND verscheen én gemengd huwen werd verboden.

De eerste trein naar Auschwitz vertrok op 15-7-1942 uit Westerbork. De wegvoering van joden uit Nederland begon daarmee tegelijk met de deportatie van joden uit België en Frankrijk. Eichmann besloot op 22-6-1941 te Berlijn tot deze datum. Het ging hem om 10.000 joden uit België, 40.000 uit Frankrijk en 40.000 uit Nederland, bij elkaar 1.000 per dag. Op 11-6-1942 was beslist dat 15.000 joden uit Nederland gedeporteerd zouden worden, maar toen duidelijk werd dat Frankrijk het aantal van 50.000 niet zo halen, werd het aantal voor Frankrijk verlaagd en voor Nederland verhoogd (Moore 1997: 91). Toen Schmidt, Van Geelkerken en Van Genechten op 29-6-1942 bekend maakten dat de joden terug gingen naar waar ze vandaan kwamen, stond de datum van deportatie uit Nederland vast. De twee NSB'ers en het ND kunnen de datum van wegvoering niet hebben vervroegd omdat Auschwitz niet eerder klaar was.

Wel kunnen NSB'ers het aantal gedeporteerde joden hebben vergroot of de wegvoering van joden hebben versneld. Meershoek (1999) liet zien dat NSB'ers een grote bijdrage leverden aan het ophalen van joden in Amsterdam. Na de komst in mei 1941 van een NSB-hoofdcommissaris van politie, ontstond naast het vooroorlogse politiekorps een nieuw bureau Inlichtingendienst met een NSB-lid als hoofd. Ook werd het Politiebataljon Amsterdam gesticht. De leden daarvan bezochten te Schalkhaar een politieschool, die agenten naar de zin van de Duitse bezetters diende af te leveren. Verder werd onder de Amsterdamse hoofdcommissaris het bureau Joodse Zaken opgericht, wat geleid werd door een NSB'er. Tevens kwam er een Vrijwillige Hulppolitie, waarvoor NSB'ers werden opgeroepen. Het reguliere politiekorps haalde samen met de bijzondere Nederlandse politie en de Duitse bezetters van midden augustus tot begin oktober 1942 joden op. De bijzondere agenten en de Duitse politie deden dat zonder het reguliere korps van midden juli tot midden augustus 1942 en van half oktober 1942 tot juni 1943. Dat het oppakken door bijzondere agenten meer effect sorteerde dan het ophalen door agenten van het reguliere korps, staat echter niet vast. Verder staat het buiten kijf dat NSB'ers ondergedoken joden hebben verraden. Maar het is niet bekend of NSB'ers dat vaker deden dan anderen. Hier liggen vragen voor toekomstig onderzoek.

De NSB was een massa agressief tuig en een mededader.

Slot

Aan het begin van onderhavig stuk dacht een lezer wellicht dat we een vraag over de inhoud van een krant gedurende een bepaalde periode aanpakten met veel te algemene theorieën over taalfuncties en denkstijlen. Nu, na toetsing van onze afleidingen, willen we evenwel stellen dat onze theorieën nog niet algemeen genoeg waren. Ze gingen uit van een in een wereldbeeld gewortelde wens: de NSB wilde de joden uit de samenleving stoten. De toetsing van de hypothesen afgesloten hebbende, lijkt het echter dat het verlangen van NSB'ers om te delen in de politieke macht, ook een rol speelde. Verder waren daar de mogelijkheden en moeilijkheden om iets te zeggen en te doen. De Duitse bezetters verboden kranten bepaalde dingen te schrijven. Zo mochten ze geen commentaar geven op de situatie waarin de joden zich bevonden. En aandringen op een anti-joodse maatregel had weinig zin als de omstandigheden voor de uitvoering van deze maatregel niet gunstig waren. Joden die gemengd gehuwd zijn, kan men pas steriliseren als bekend is welke joodse personen een niet-joodse partner hebben. De nog algemenere hypothese had moeten luiden dat het gedrag van mensen afhangt van hun gedrevenheid én hun gelegenheid (Ultee & Luijkx 1996, De Graaf, Need & Ultee 2000).

Niet alleen bleken onze hypothesen gebreken te vertonen, daarnaast zijn veel gegevens onverzameld gebleven. Een inhoudsanalyse van een krant die geen NSB-orgaan was, viel buiten de mogelijkheden. *De Telegraaf* billijkte de invoering van de jodenster (Van Randwijk 1947), maar wat zei het ND meer over joden dan dit dagblad deed? En om door te kunnen stoten naar de vraag waarom zo'n hoog percentage Nederlandse joden omkwam, moet de inhoud van een anti-joodse krant uit België of Frankrijk worden geanalyseerd.

Tenslotte is daar de kwestie in hoeverre hypothesen ter beantwoording van de vraag welke bijdrage de NSB aan de jodenvervolging leverde, kunnen worden getoetst. Wij hebben in deze bijdrage daartoe 'nieuw' materiaal gepresenteerd, en kregen meer zicht op ander materiaal ter beantwoording van die vraag. Dat bestaat uit een datumlijst voor alle anti-joodse maatregelen en een opsomming van NSB-optredens, evenals een lijst met de tijdstippen waarop de hoogste Duitse bezetters over anti-joodse maatregelen vergaderden. Als naast die lijsten een lijst met berichten uit een krant wordt gelegd, kan de invloed van het ene op het andere soort gebeuren beter worden bestudeerd.

De NSB als een massa agressief tuig? – Wout Ultee & Ruud Luijckx

- 1 Die mededeling staat niet in de verzamelde toespraken, wel in het ND van 22-4-43.
- 2 De cijfers stammen uit De Jonge (1968), De Jong (1969-1991) en Vos (1988). Ik vond geen abonnee-aantallen voor 1941 of 1942.
- 3 Ruimtegebrek verhindert de weergave van deze lijst.
- 4 De Jong (1969-1991, IV: 817) beweert dat begin februari 1941 brand werd gesticht in de synagoge aan de Wagenstraat te Den Haag, volgens Van der Boom (1995: 140-151), die processen-verbaal van de politie aanhaalt, gebeurde dat op 20-4-41. Op 2-2-41 werd het kantoor aan de Nieuwe Molstraat van het Nederlands-Israëlitische Gemeente te Den Haag vernield.
- 5 Wolff (1946: 71) en Wielek (1947: 49) zeggen dat wa plus Duitse politie binnen drong. Volgens Herzberg (1950: 118) was dit de destijds onder het publiek gangbare lezing. Hij voegt toe dat die niet klopt: alleen de Duitse politie kwam binnen.

Literatuur

- Aalders, G.
1999 *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de tweede wereldoorlog.* 's Gravenhage: SDU.
- Aarse, J.A.A. & B. Marinus
1967 *Houzee kameraad! Een documentaire over de NSB.* Amsterdam: Arbeiderspers.
- Abma, G., Y. Kuiper & K. Rypkema (red.).
1983 *Tussen goed en fout. Nieuwe gezichtspunten in de geschiedschrijving 1940-1945.* Franeker: Wever.
- Albert, H.
1968 *Traktat über kritische Vernunft.* Tübingen: J.C.B. Mohr.
- Allison, P.D.
1984 *Event history analysis. Regression for longitudinal event data.* Beverly Hills: Sage Publications, Inc.
- Anderl, G.
1994 'Die "Zentralstellen für jüdische Auswanderung" in Wien, Berlin und Prag – ein Vergleich', *Tel-Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte* 23: 275-300.
- Anstadt, M.
1995 *Jonge jaren.* Amsterdam: Contact.
1996 *De verdachte oorboog.* Amsterdam: Contact.
- Aukes, H.W.F.
1956 *Kardinaal de Jong.* Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Barkai, A.
1988 *Vom Boycot zur 'Entjüdung'.* Frankfurt am Main: Fisher.
- Baruch, M.O.
1997 *Servir l'état français. L'administration en France de 1940 à 1944.* Paris: Fayard.
- Benz, W. (red.)
1991 *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus.* München: Oldenbourg.

- Berkley, K.P.L.
1945 *Overzicht van het ontstaan, de werkzaamheden en het streven van den Joodsche Raad voor Amsterdam*. Amsterdam: Eigen beheer.
- Billig, J.
1955-'60 *Le Commissariat-Général aux Questions Juives (1941-1944)*. 3 delen. Paris: CDJC.
- Black, E.
2001 *IBM en de Holocaust. Een strategisch verbond tussen nazi-Duitsland en de machtigste onderneming van Amerika*. Utrecht-Antwerpen: Kosmos-Z&K Uitgevers.
- Bloemhof, J.L.
1990 *Amersfoort '40-'45*. Amersfoort: Bekking.
- Blom, J.C.H.
1983 *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*. Bergen: Octavo.
1987 'De vervolging van de joden in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief.' *De Gids* 150: 494-507.
1989 *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950*. Rotterdam/Den Haag: Universitaire Pers.
1995 *De geschiedenis van de joden in Nederland*. Amsterdam: Balans.
- Boom, B. van der
1995 *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*. 's Gravenhage: Seapress.
- Boot, J.J.G.
1967 *Burgemeester in bezettingstijd*. Apeldoorn: Semper Agendo.
- Browning, C.R.
1992 *Ordinary men. Reserve police battalion 101 and the final solution in Poland*. New York: Harper Collins.
- Bühler, K.
1934 *Sprachtheorie*. Stuttgart: Fischer.
- Bureau der Nederlandsche Staatscourant
1940-'45 *Nederlandsche Staatscourant*. 's Gravenhage.
- Cammaert, A.P.M.
1994 *Het verborgen front. Een geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Leeuwarden en Mechelen: Eisma.
- Carpi, D.
1994 *Between Mussolini and Hitler: the Jews and the Italian authorities in France and Tunisia*. Hanover NH/London: University Press of New England.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)
1936 *Statistiek der gemeenten, overzicht verkiezingen voor de Provinciale Staten en de Gemeenteraad 1935*. 's Gravenhage: Rijksuitgeverij.
1946 *Mededelingen van de Afdeling Bevolkingsstatistiek*. Mededeling no. 1901. Den Haag: CBS.

- 1971 *14e algemene volkstelling. Systematische classificaties, 2. beroepenclassificatie.*
Z.p.: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Citoren, S. & J. Citroen.
1988 *Duet pathétique.* Utrecht: Veen.
- Cohen, A.
1993 *Persécutions et sauvetages. Juifs en Français sous l'occupation et sous Vichy.*
Paris: Cerf.
- Cohen, A.E.
z.j. 'De instelling van het Reichskommissariat in Nederland in het licht van
het Noorse precedent'. Notities voor het Geschiedwerk nr.29.
Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie.
- Cohen, A.E., & D. van Eck (red.)
1952 *Het proces Rauter.* 's Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Cohen, R.I.
1987 *The burden of conscience. French Jewry's response to the Holocaust.*
Bloomington/Indianapolis: Indiana University Press.
- Croes, M.
1997 'Sicherheitspolizei en Sicherheitsdienst in Nederland. Straf georganiseerd
of een gedecentraliseerd apparaat?' In: H. Flap & W. Arts (red.). *De
organisatie van de bezetting, 139-155.* Amsterdam: Amsterdam University
Press.
- Croes, M., P. Tammes & J. de Vries
2000 'Jewish population in Groningen during the Second Word War: a
comparison between 1941 and 1941.' Paper presented at the European
Social Science History Conference, Amsterdam, April 12-15, 2000.
- Dam, C. van
1985 *Jodenvervolging in de stad Utrecht. De joodse gemeenschap in de stad
Utrecht, 1930-1950.* Zutphen: Walburg Pers.
- Davids, Henriëtte.
1948 *Mijn levenslied.* Gouda: Johan Mulder.
- Dawidowicz, L.S.
1990 *The war against the Jews, 1933-1945.* London: Penguin. [1975]
- Delarue, J.
1964 *Geschichte der Gestapo.* Düsseldorf: Droste.
- Fasseur, C.
2001 *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas.* Amsterdam: Balans.
- Fein, H.
1979 *Accounting for genocide. National responses and jewish victimization
during the Holocaust.* New York: The Free Press.
1990 *Genocide: a sociological perspective.* London: Sage.
- Felstiner, M.
1987 'Commandant of Drancy: Alois Brunner and the Jews of France',
Holocaust and Genocide Studies 2 (1):21-47.

- Flap, H.
1987 'Het belang van de sociografie voor de regionale geschiedschrijving'. In: J. Frieswijk e.a., *Frieslands verleden in veelvoud*, 59-72. Leeuwarden: Fryske Akademy.
- Flap, H. & W. Arts (red.)
1997 *De organisatie van de bezetting*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Flap, H., K. Geurts & W. Ultee
1997 'De jodenvervolging in lokaal perspectief'. In: H. Flap & W. Arts (red.), *De organisatie van de bezetting*, 31-54. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Flim, B.J.
1997 *Omdat hun hart sprak. Geschiedenis van de georganiseerde hulp aan joodse kinderen in Nederland, 1942-1945*. Tweede druk. Kampen: Kok. [1995]
2000 'Het organiseren van de onderduik kwam voor de meeste joden veel te laat op gang.' *Auschwitz Bulletin* 44(1):31-35.
- Fox, J.P.
1992 'German bureaucrat or Nazified ideologue? Ambassador Otto Abetz and Hitler's Anti-Jewish policies 1940-44.' In: M. Graham Fry (red.), *Power, personalities and policies: Essays in honour of Donald Cameron Watt*, 176-232. London: Frank Cass.
- Frederiks, K.J.
1945 *Op de bres 1940-1944*. Den Haag: Van Stockum & Zoon.
- Gallin, I.
1999 *Rechtsetzung ist Machtsetzung. Die deutsche Rechtsetzung in den Niederlanden 1940-1945*. Frankfurt: Lang.
- Ganzeboom, H. & P. de Graaf
1983 'Beroepsmobiliteit tussen generaties in Nederland in 1954 en 1977'. *Mens en Maatschappij* 58: 28-53.
- Goldhagen, D.J.
1997 *Hitler's willing executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*. New York: Free Press.
- Graaf, N.D. de, A. Need & W. Ultee
2000 'Levensloop en kerkverlating'. *Mens en Maatschappij* 75: 229-257.
- Griffioen, P. & R. Zeller
1997 'Jodenvervolging in Nederland en België tijdens de Tweede Wereldoorlog: een vergelijkende analyse.' In: G. Aalders et. al. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Achste Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*, 10-63. Zutphen: Walburg Pers.
1998 'The persecution of the Jews: Comparing Belgium and the Netherlands'. *The Netherlands' Journal of Social Science* 34(2): 126-164.
- Groen, K.
1994 *Als slachtoffers daders worden*. Baarn: Ambo.

- Gruner, W.
 1996 *Judenverfolgung in Berlin 1933-1945*. Berlin: Stiftung Topographie des Terrors.
 1999 'German council of municipalities (Deutscher Gemeindetag) and the coordination of anti-Jewish local politics in the nazi state'. *Holocaust and Genocide Studies* 13: 171-199.
- Hafner, G.M. & E. Schapira
 2000 *Die Akte Alois Brunner. Warum einer der größten Naziverbrecher noch immer auf freiem Fuß ist*. Frankfurt/New York: Campus.
- Hageman, H.
 1993 'Leeuwarder joden of joodse Leeuwarders. Jodenvervolging en ambtenarenapparaat in Leeuwarden.' In: *Leeuwarder Historische Reeks* 4:168-216.
- Hasquenoph, M.
 1987 *La Gestapo en France*. Paris: De Vecchi.
- Helden, R.J.C. van & M. Bink
 1999 *In het licht van de kleur. Martin Monnickendam 1874-1943*. Zwolle: Waanders.
- Herbert, U.
 1991 *Europa und der 'Reichseinsatz'. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938-1945*. Essen: Klartext.
 1996 *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903-1989*. Bonn: Dietz.
 1998 'Die deutsche Militärverwaltung in Paris und die Deportation der französischen Juden.' In: idem (red.), *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939-1945. Neue Forschungen und Kontroversen*, 170-208. Frankfurt: Fischer.
- Herzberg, A.
 1950 *Kroniek der jodenvervolging*. Amsterdam: Querido.
 1978 *Kroniek der Jodenvervolging 1940-1945*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Hilberg, R.
 1981 *Sonderzüge nach Auschwitz*. Mainz: Dumjahn.
 1985 *The destruction of the European Jews*. Revised edition. New York: Holmes & Meier, 3 delen. [1961]
 1992 *Perpetrators, victims, bystanders. The Jewish catastrophe, 1933-1946*. New York: Harper Collins.
 1995 'The fate of the Jews in the cities', in: B. Rogers Rubinstein & M. Birnbaum, eds., *What kind of God? Essays in honor of Richard L. Rubinstein*, 41-50. New York: Lanham.
- Hilbrink, C.
 1989 *De illegalen. Illegaliteit in Twente en het aangrenzende Salland 1940-1945*. Den Haag: SDU.
 1998 *De ondergrondse. Illegaliteit in Overijssel 1940-1945*. Den Haag: SDU.

Hillenius, D.

- 1991 'Herindelingen uit bezettingstijd nog steeds niet definitief. In: *Gemeentelijk Magazine*, weekblad van de VNG: 49: 8-II.

Hirschfeld, G.

- 1988 *Nazi rule and Dutch collaboration. The Netherlands under German occupation, 1940-1945*. Oxford: Berg.
- 1991a 'Niederlande.' In: W. Benz, *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*, 137-166. München: Oldenbourg Verlag.
- 1991b *Bezetting en collaboratie. Nederland tijdens de oorlogsjaren 1940-1945*. Haarlem: H.J.W. Becht.

Houwink ten Cate, J.Th.M.,

- 1989 'Het jongere deel. Demografische en sociale kenmerken van het jodendom in Nederland tijdens de vervolging.' In: N.D.J. Barnouw, D. van Galen Last, J.Th.M. Houwink ten Cate e.a. (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Jaarboek van het Rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie*, 9-66. Zutphen: Walburg Pers.
- 1993 'Heydrich's security police and the Amsterdam Jewish council.' In: J. Michman (red.), *Dutch Jewish History*, vol. 3:381-393. Jerusalem/Assen: Hebrew University/Van Gorcum.
- 1994 *Alfons Zündler en de bewaking van het gevangenkamp aan de Plantage Middenland 24 te Amsterdam*. Amsterdam: RIOD.
- 1998 'Der Befehlshaber der Sipo und des SD in den besetzten niederländischen Gebiete und die Deportation der Juden 1942-1943.' In: W. Benz et. al. (red.), *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa*, 197-221. Berlin: Metropol Verlag.
- 1999 'Mangelnde Solidarität gegenüber Juden in den besetzten niederländischen Gebieten?' In: W. Benz & Juliane Wetzels (red.), *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit. Regionalstudien 3. Dänemark, Niederlande, Spanien, Portugal, Ungarn, Albanien, Weißrussland*, 87-133. Berlin: Metropol Verlag.

Huizinga, B. & K. Aartsma

- 1986 *De zwarte politie 1940-1945*. Weesp: De Haan.

Imhoff, E. van & H. van Solingen

- 2000 *Schatting claims joodse tegoeden. Rapport in opdracht van het Centraal Joodse Overleg*. Den Haag: NIDI.

In Memoriam

- 1995 Den Haag: SDU

Jäckel, E.

- 1966 *Frankreich in Hitlers Europa. Die deutsche Frankreichpolitik im zweiten Weltkrieg*. Stuttgart: DVA.

- Jäckel, E. & J. Rohwer
1987 *Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkrieg*. Frankfurt am Main: Fisher.
- Jaeger, D.M.
1999 *De houding van de Nederlandse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog in de grote steden van Noord-Brabant*. Zonder plaats en naam van uitgever.
- Jansen, H.
1996 *Het Madagascar plan. De voorgenomen deportatie van Europese joden naar Madagascar*. Den Haag: SDU.
- Johnson, E.A.
1999 *Nazi terror*. New York: Basic Books.
- Jong, L. de
1969-'91 *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 14 delen. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Jong, L. de
1976 *Verzet en illegaliteit 1940-1945*. Amsterdam: KNAW.
- Jong, L. de
1989 'Twee gesprekken met Gertrud Seyss-Inquart, Salzburg, 30 september 1952.' In: N.D.J. Barnouw, D. van Galen Last & J.Th. Houwink ten Cate (red.), *Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*, 127-147. Zutphen: Walburg Pers.
- Jonge, A.A. de
1968 *Het Nationaal-Socialisme in Nederland*. Den Haag: Kruseman.
- Kasten, B.
1993 *'Gute Franzosen'. Die französische Polizei und die deutsche Besatzungsmacht im besetzten Frankreich 1940-1944*. Sigmaringen: Jan Thorbecke.
- Kershaw, I.
2000 *The Nazi dictatorship. Problems and perspectives of interpretation*. London: Arnold.
- Klarsfeld, S.
1980 (red.) *Recueil de 2000 documents des dossiers des autorités allemandes concernant la persécution de la population juive en France (1940-1944)*, II delen. Paris/New York: CDJC/Beate Klarsfeld Foundation.
- 1989 *Vichy-Auschwitz. Die Zusammenarbeit der deutschen und französischen Behörden bei der 'Endlösung der Judenfrage' in Frankreich*. Nördlingen: Greno.
- Knoop, H.
1983 *De Joodsche Raad. Het drama van Abraham Asscher en David Cohen*. Amsterdam/Brussel: Elsevier.
- Kooy, G. Y.
1964 *Het echec van een 'volkse' beweging: nazificatie en denazificatie in Nederland, 1931-1945*. Utrecht: Hes.

- Kruijer, G.J.
1951 *Sociale desorganisatie: Amsterdam tijdens de hongerwinter*. Meppel: Boom.
- Kruyt, J.P.
1957 'Levensbeschouwing en groepssolidariteit in Nederland.' *Sociologisch Jaarboek* II: 29-65.
- Kwaastniet, M. de
1980 *Denomination and primary education in the Netherlands (1870-1984)*. Amsterdam: Koninklijk Geografisch Genootschap.
- Kwiet, K.
1969 *Rijkscommissariaat Nederland: mislukte poging tot vestiging van een nationaal-socialistische nieuwe orde*. Baarn: In den Toren.
- Lammers, C.J.
1988 'The interorganizational control of an occupied country'. *Administrative Science Quarterly*, 33: 438-457.
1990 *Macht en gezag van de Duitse bezetter*. Amsterdam: KNAW.
1994 'Collaboreren op niveau: een vergelijkende studie van Duitse bezettingsregimes gedurende de Tweede Wereldoorlog'. *Mens en Maatschappij*, 69: 366-399.
- Leeuw, A.J. van der
1995 'Utrecht in de oorlogsjaren.' In: J. van Miert (red.), *Een gewone stad in een bijzondere tijd. Utrecht 1940-1945*, 15-49. Utrecht: Het Spectrum.
- Lindwer, W.
1995 *Het fatale dilemma*. 's Gravenhage: SDU.
- Longerich, P.
1998 *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*. München/Zürich: Piper.
- Lorenz, C.
1993 'De bestudering van het verleden vanuit historisch en sociaal-wetenschappelijk perspectief'. In: G. van den Bergh, C. Lorenz & R. Pieterman (red.), *Het recht van de geschiedenis. Historische dimensies in sociaal-wetenschappelijk onderzoek van recht*, 161-187. Den Haag: Vuga uitgeverij BV.
- Marrus, M.R., & R.O. Paxton
1983 *Vichy France and the Jews*. New York: Schocken. [1981]
- Meershoek, G.
1999 *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de bezetting*. Amsterdam: Van Gennep.
- Melching, W.
1995 "'Een loyale houding." Politiek, aanpassing en ambitie in oorlogstijd.' In: J. van Miert (red.), *Een gewone stad in een bijzondere tijd. Utrecht 1940-1945*, 51-75. Utrecht: Het Spectrum.

- Michman, D.
 1992 'De oprichting van de "Joodsche Raad voor Amsterdam" vanuit een vergelijkend perspectief.' In: N.D.J. Barnouw *et. al.* (red.), *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Derde Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*, 74-100. Zutphen: Walburg Pers.
 2001 'The place of the Holocaust of Dutch Jewry in a wider historical fabric: approaches of non-Dutch historians.' In: C. Brasz & Y. Kaplan (red.), *Dutch Jews as perceived by themselves and by others*, 373-391. Leiden: Brill.
- Mommsen, H.
 1976 'Der Nationalsozialismus. Kumulative Radikalisierung und Selbstzerstörung des Regimes.' In: *Meyers Enzyklopädischen Lexikon*, 785-790. Band 16. Stuttgart: Meyer.
- Moore, B.
 1997 *Victims and survivors. The Nazi persecution of the Jews in the Netherlands 1940-1945*. London: Arnold.
- Nederlandse Rode Kruis
 1947 *Auschwitz: het dodenboek van Auschwitz*. Het Nederlandse Rode Kruis: Den Haag.
- Parlementaire Enquête Commissie (PEC)
 1949-'56 *Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945. Verslaghoudende uitkomsten van het onderzoek*. Deel 7c. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Paxton, R.O.
 1972 *Vichy France: Old guard and new order, 1940-1944*. New York: Knopf.
- Pelkewijk, G.A.W. ter
 1950 *Utrecht in de eerste jaren van de bezetting*. Utrecht: Kemink en zoon N.V.
- Peschanski, D.
 1997 *Vichy 1940-1944. Contrôle et exclusion*. Bruxelles: Complexe.
- Pinkhof, M.
 1996 *The Jews of Holland during the Shoah*. Haifa: Beit Lohamei Haghetat.
- Polak, L.Ph., & L. van Weezel (red.)
 1979 *Documenten van de Jodenvervolgung in Nederland 1940-1945*. Amsterdam: Van Gennep. [1965]
- Popper, K.R.
 1962 *Conjectures and refutations*. London: Routledge.
- Poznanski, R.
 1994 *Être juif en France pendant la Seconde Guerre mondiale*. Paris: Hachette.
- Presser, J.
 1965 *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*. 's Gravenhage: Staatsuitgeverij. 2 delen.
- Rackwitz, O.
 1998 *Partijkranten van de NSB*. Amsterdam: Doctoraalscriptie Culturele Studies.
- Randwijk, H.M. van
 1947 *De held en de rovers*. Amsterdam: Vrij Nederland.

- Reuband, K.H. & E. Johnson
2001 *Life and death in Nazi-Germany*. Forthcoming.
- Ridder, W.A.H. den
1999 *Heldenrol voor burgemeester. Oss 1941-1944*. Amsterdam: Stichting 'Hulp lijn voor Oorlogsgetroffenen'.
- Riessen, H. van, R.G. van der Haar, R. Aerde e.a.
1989 *Het grote gebod. Gedenkboek van het verzet in LO en LKP*. Kampen: Kok.
- Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters
1942 *Statistiek der bevolking van joodschen bloede in Nederland samengesteld door de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters aan de hand van de formulieren van aanmelding ingevolge verordening no. 6/1941 van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied*. Den Haag: Algemeene Landsdrukkerij.
- Roest, F. & J. Scheren
1998 *Oorlog in de stad. Amsterdam 1939-1941*. Amsterdam: Van Gennep.
- Rokeach, M.
1960 *The open and closed mind*. New York: Basic Books.
- Romijn, P.
1998 'Die Nazifizierung der lokalen Verwaltung und den besetzten Niederlanden als Instrument bürokratischer Kontrolle.' In: W. Benz, J. Houwink ten Cate & G. Otto, *Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa*, 93-120. Berlin: Metropol Verlag.
- Schleunes, K.A.
1979 *The twisted road to Auschwitz. Nazi policy toward German Jews, 1933-1939*. Urbana: University of Illinois Press. [1970]
- Seyss-Inquart, A.
1947-'55 'Eerste rapport over de toestand en de ontwikkeling in het bezette Nederland 29 mei-19 juli 1940.' In: J.J. Bolhuis, C.D.J. van Brandt, H.M. van Randwijk & B.L. Slotemaker (red.), *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd*, 334-342. Arnhem: Van Loghum Slaterus, 4 delen.
- 1944 *Vier Jahre in den Niederlanden*. Amsterdam: Volk und Reich.
- Sijes, B.A.
1954 *De Februari-staking, 25-26 februari 1941*. 's Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- 1966 *De Arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945*. 's Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- 1974 *Studies over Jodenvervolging*. Assen: Van Gorcum.
- Smeets, J.P.E.G.
1988 *Tussen plicht en geweten. Het dilemma van de Utrechtse politie, 1940-1945*. Utrecht: doctoraalscriptie.
- 1995 'De Nederlandse politie in '40 - '45' (1). *Algemeen Politieblad*, nr. 9, 29 april: 8-17.

- Staudt jr, M.
2000 *'Daarom bleven wij'. Arbeidsbureau in verzet.* Hengelo: Van Deirse Instituut.
- Steinberg, M.
1993 'Le paradoxe français dans la solution finale à l'Ouest'. *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 48: 583-594.
- Steur, C.
1997 *Theodor Dannecker; ein Funktionär der 'Endlösung'.* Essen: Klartext.
- Tammes, P.
2000 'Invloed verzuimdheid op overlevingskansen van joden in gemeenten van vier Nederlandse provincies.' Paper gepresenteerd in de NIOD-Werkgroep Jodenvervolgung.
- Toon, M.C. van den.
1991 *Wij melden U de nieuwen tijd.* 's Gravenhage: SDU.
- Treiman, D.J.
1977 *Occupational prestige in comparative perspective.* New York, Londen: Academic Press.
- Tulder, J.J.M. van
1962 *De beroepsmobiliteit in Nederland van 1919 tot 1954. Een sociaal-statistische studie.* Leiden: Stenfert Kroese.
- Ultee, W.
1999 *We mogen nergens heen, we moeten naar Vught. De joodse inwoners van Woerden, 1930-1947.* Woerden: Stichts-Historische Vereniging.
- Ultee, W. & H. Flap
1996 'De Nederlandse paradox: waarom overleefden zoveel Nederlandse joden de Tweede Wereldoorlog niet?' In: H.B.J. Ganzeboom & S. Lindenberg (red.), *Verklarende sociologie. Opstellen voor Reinhard Wippler, 185-196.* Amsterdam: Thesis Publishers.
- Ultee, W. & P.J. van Wijngaarden
1972 'Enkele methodologische opmerkingen over de bruikbaarheid van inhoudsanalyse als vorm van toetsend onderzoek'. *Sociologische Gids* 19: 239-248.
- Ultee, W. & R. Luijkx
1996 'En alles ging zoals het gaan moest'. *Mens en Maatschappij* 71: 279-307.
- Umbreit, H.
1968 *Der Militärbefehlshaber in Frankreich 1940-1944.* Boppard am Rhein: Harald Boldt.
1999 'Zur Organisation der Besatzungsherrschaft.' In: J. Houwink ten Cate & G. Otto (red.), *Das Organisierte Chaos: 'Ämterdarwinismus' und 'Gesinnungsethik'; Determinanten nationalsozialistischer Besatzungsherrschaft,* 35-54. Berlin: Metropol.
- Varese, F. & M. Yaish
2000 'The importance of being asked. The rescue of jews in Nazi Europe'. *Rationality and Society* 12: 307-334.

- Veld, N.K.C.A. in 't
1976 *De SS en Nederland*. Documenten uit SS-archieven 1935-1945. 2 delen. 's Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Verheyde, Ph.
2000 'L'aryanisation économique: le cas des grandes entreprises', *Le Monde juif* no. 168:7-30.
- Verhoeven, D.
1995 "Verder hebben we gewoon geleefd." Dagelijks leven in Utrecht tijdens de bezetting.' In: J. van Miert (red.), *Een gewone stad in een bijzondere tijd. Utrecht 1940-1945*, 163-193. Utrecht: Het Spectrum.
- Vernooij, A.
1985 *Grenzen aan de gehoorzaamheid. Houding en gedrag van de Utrechtse politie tijdens de Duitse bezetting*. Utrecht: Trezor.
- Vos, R.
1988 *Niet voor publicatie*. Amsterdam: Sijthoff.
- Vries, L. de
1973 *Volk en Vaderland, Fotonieuws, Storm SS, De Zwarte soldaat, Het Werkende Volk. Een fascinerende selectie uit de jaargangen 1933-1945*. Laren: Skarabee.
- Vulsma, R.F.
1988 *Burgerlijke stand en bevolkingsregister*. 's Gravenhage: Centraal Bureau voor Genealogie.
- Wielek, H.
1947 *De oorlog die Hitler won*. Amsterdam: Amsterdamsche Boek- en Courantmij.
- Wolff, S. de
1946 *Geschiedenis der joden in Nederland. Laatste bedrijf*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Zee, N. van der
1997 *Om erger te voorkomen. De voorgeschiedenis en uitvoering van de vernietiging van het Nederlandse jodendom tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Zuccotti, S.
1993 *The Holocaust, the French, and the Jews*. New York: Basic Books.
- Zuylen, L.F. van
1985 'Enschede en de -geslaagde? Onderduik van de joden.' *Studia Rosenthalia* 19: 312-320.